

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

ВОДОТИКА С.Г.

**СУЧАСНА ЕТНОПОЛІТИЧНА МАПА УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК**

Херсон – 2012

Водотика С.Г. Сучасна етнополітична мапа України. Навчально-методичний посібник. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів», 2012. – 66 с.

Обговорено та рекомендовано до друку на засіданні кафедри теорії і методики викладання соціально-економічних дисциплін КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів».

Протокол № ___ від _____ 2012 р.

Відповідальний редактор: Савенок Л.А., доцент кафедри теорії і методики викладання соціально-економічних дисциплін КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів», кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

Верменич Я.В., доктор історичних наук, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії НАН України;

Лопушинський І.П., доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету.

Водотика С.Г. Сучасна етнополітична мапа України. Навчально-методичний посібник.

ЗМІСТ

1. ВСТУП. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ОБЛИЧЧЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	4
2. ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР.....	9
3. УКРАЇНЦІ НА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ МАПІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	26
4. РОСІЯНИ В УКРАЇНІ.....	47
ВИСНОВКИ.....	64
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	66

1. ВСТУП. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ОБЛИЧЧЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Суспільство в Україні, як і людство в цілому, поділено на численні групи – майнові, вікові, освітні, конфесійні тощо. Найбільш стійкі та важливі в соціально-економічних та політичних процесах власне і утворюють фундамент еволюції країни.

Найважливішим є поділ українського суспільства по вертикалі – на соціальні класи (якщо виходити з поширеної у навчальній літературі до сьогодні щонайменше застарілої марксистсько-ленінської соціології) та соціальні страти (більш адекватне і точне визначення) та поділ горизонтальний на нації та етнічні групи, тобто етнонаціональний поділ.

В Україні законодавчо закріплено державницький підхід, тобто розуміння того загальноновизнаного факту, що націю утворює держава [1, Преамбула]. Саме в цьому сенсі відбувається внутрішня і зовнішня ідентифікація людства на американців, французів тощо. А вже в середині кожної нації існують етнічні групи і нації – англоамериканці, афроамериканці, американці українського походження тощо серед американців, відповідно серед французів існують власне французи, бретонці, каталонці, нормандці тощо.

Термінологічно складніша ситуація в тих країнах, де назва країни і відповідної нації співпадають з найбільшою за чисельністю етнічною групою (етнонацією). Скажімо, під терміном «іспанці» у широкому сенсі розуміють усіх громадян і навіть мешканців країни Іспанія, а у вузькому, власне етнічному чи

етнонаціональному, сенсі розуміють кастильців. Адже в Іспанії крім кастильців існують арагонці, каталонці, баски, галісійці тощо.

Отже, термін «нація» багатозначний. Щонайменше він має два значення: нація – держава і нація – етнос. На індивідуальному рівні, тобто щодо кожної конкретної особи, слід говорити про терміни «національність» та «етнічність». Під національністю сучасне гуманітарне знання розуміє громадянство певної країни. Щодо етнічних ознак особи, то слід вести мову про етнічність. Під етнічністю розуміють сукупність соціально значущих рис, що слугують маркерами у визначенні належності особи до певного народу (етнічної спільноти) – мова, традиції, ментальність, особливості духовної і матеріальної культури (передусім, кухня) тощо. Проте головною ознакою для віднесення особи до цілком конкретного народу є його власна само ідентифікація. Йдеться про те, що він розуміє свою приналежність, скажімо, до українців і в цьому не схожий на інших. Ця несхожість є цілком природна для людини, яка асоціює себе з певною родиною, професією, етносом. У цьому немає нічого дивного чи неприродного. Інакше кажучи, етнічність міститься у голові, а не у крові, антропологічному типі тощо.

Станом на 1 листопада 2012 року чисельність населення України становила 45 млн. 560 тис. мешканців. З початку року чисельність населення скоротилась на 73,4 тис. осіб (-1,9 на 1000).

За січень-жовтень 2012 року в Україні народилось 438,6 тис. дітей (11,5 на 1000), померли 552,1 тис. осіб (14,5 на 1000). Природне скорочення населення становило 113,5 тис. осіб, що на 23,2 тис. менше ніж за аналогічний період 2011 року. Природний приріст населення спостерігався у м. Києві (+5306 осіб), а також у Закарпатській (+3689), Рівненській (+3660), Волинській (+1619), Чернівецькій (+410), Івано-Франківській (+574) областях. В інших регіонах було зафіксовано природне скорочення населення, яке коливалось від 560 осіб у м. Севастополь до 22554 у Донецькій області. Міграційний приріст за січень-жовтень 2012 рік склав 40,1 тис. осіб, проти 13,3 тис. за аналогічний період 2011 р. У вересні і жовтні 2012 р. населення України збільшилось (на 177 і 1020

осіб відповідно), внаслідок перевищення міграційного приросту над природним скороченням. На 1 листопада 2012 року міське населення становило 31363,1 тис. осіб (68.8%), сільське 14197,2 тис. (31.2%).

За даними всеукраїнського перепису 2001 року населення України становило близько 48,5 мільйонів осіб. Але з 1993 року спостерігається стійка тенденція скорочення населення за рахунок перевищення смерності над народжуваністю та еміграції, в тому числі трудової.

Україна перебуває в демографічній кризі з 1980-х років через високу смертність, особливо чоловіків працездатного віку та сільського населення, й низьку народжуваність. Різке скорочення населення почалось у 1992 році як наслідок економічного колапсу. Населення скорочується на понад 150 тисяч осіб на рік. Позитивні тенденції в демографії з'явилися у 2002 році, коли почалося повільне зростання народжуваності. В останні роки через демографічну політику держави народжуваність в Україні (9,62 на 1000 населення у 2011 році) можна порівняти з європейськими середніми показниками, але для стабілізації чисельності населення цього недостатньо. За даними ЦРУ на 2011 рік приріст населення -0.622% (224 місце), плодитість — 1,28 народжень на жінку (211 місце), смертність — 15,74 на 1000 населення (6 місце).

У 2007 році населення України за швидкістю темпів скорочення обіймала 4-ту позицію у світі. За прогнозами ООН, чисельність населення України до 2050 року може скласти 30 мільйонів осіб. У 2008–2010 роках понад 1,5 мільйона дітей народилися в Україні, порівняно з 1,2 мільйонами в 1999–2001 роках. Дитяча смертність знизилася з 10,4 до 8,9 смертей на 1000 дітей у віці до одного року. Це низькі показники порівняно з іншими націями.

За даними перепису 2001 року етнічні українці становлять 77,8 % населення. Етнічними меншинами є росіяни (17,3 %), білоруси (0,6 %), молдавани (0,5 %), кримські татари (0,5 %), болгары (0,4 %), угорці (0,3 %), румуни (0,3 %), поляки (0,3 %), євреї (0,2 %), вірмени (0,2 %), греки (0,2 %) і татари (0,2 %).

Кількість міського населення, за даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 року становила 32 млн. 574 тис. осіб, або

67,2 %, сільського — 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8 %. Міста з найбільшою кількістю населення (понад 1 млн.): Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса. Понад половини сільського населення мешкає в порівняно великих селах (від 1000 до 5000 мешканців). Промислові регіони — на сході і південному сході — є найбільш густонаселеними, і близько 67,2 % населення живе в містах.

Станом на 2001 рік, кількість чоловіків становила 22 млн. 441 тис. осіб, або 46,3 %, жінок — 26 млн. 16 тис. осіб, або 53,7 %. У віковому складі населення частка молодшого за працездатний становить 18,1 %, працездатного 58,0 %, старшого за працездатний 23,9 %.

На 1 вересня 2011 року кількість офіційно безробітних в Україні продовжує скорочуватись і становить 432,4 тис. чоловік.

Віковий склад населення, зафіксований Всеукраїнським переписом населення, характеризувався такими даними: 0-9 — 9,4 %, 10-19 — 15,2 %, 20-29 — 14,3 %, 30-39 — 13,7 %, 40-49 — 15,1 %, 50-59 — 10,9 %, 60-69 — 11,4 %, 70-79 — 7,8 %, 80 і старші — 2,2 %.

Грунтуючись на останніх даних статистичних організацій різних країн Європи експерти Центру економічного аналізу «РІА-аналітика» РІА «Новости» 24 червня 2011 року провели дослідження і підготували рейтинг європейських держав по долі витрат на продукти харчування в структурі споживчих витрат. У рейтингу брали участь усі країни Європи по яких була відповідна інформація за останні роки (переважно 2010 і 2009 року). На останньому місці рейтингу (38 позиція) перебуває Україна, жителі якої витрачають половину своїх споживчих витрат на їжу.

За національним складом Україна відноситься до мононаціональних держав. Українці становлять абсолютну більшість населення України. Більшість українців проживає на своїх етнічних землях, де сформувався український народ. На цих землях українці завжди мали чисельну перевагу над іншими національними та етнічними групами.

За даними першого всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні проживало 37,5 млн українців, або 77,8% від загальної чисельності населення

держави. Українці становлять абсолютну більшість (понад 90%) у 13 з 27 регіонів України та переважну більшість (70-90%) — в 7 регіонах. Частка українців знижується до 60% лише у двох областях Донбасу та Одеській області. І тільки в Автономній Республіці Крим частка українців не досягає 50% і становить 24,3%. Майже моноетнічною є Тернопільська область, у якій українці становлять 97,8% населення області.

Поряд з українцями на території держави проживають понад 100 народів (етносів). За даними першого всеукраїнського перепису населення 2001 року, найчисельнішою етнічною меншиною в Україні є росіяни. Вони становлять близько 17,3% загальної чисельності населення України. Найбільше росіян проживає в Автономній Республіці Крим. Це єдиний регіон України, де вони становлять більшість (58,3%). До 40% загальної чисельності населення регіонів становлять росіяни в Луганській та Донецькій областях і представляють близько третини усіх росіян України. З 1897 року по 2001 чисельність росіян в межах сучасної України збільшилась на 374,1%.

Близько 5% населення України представлене західними (поляки, чехи, словаки) та південними (болгари) слов'янами, романомовними (молдавани та румуни), фіноугорцями (угорці та естонці), тюркомовними (татари, кримські татари, азербайджанці та гагаузи) народами. До окремих етнічних спільнот належать в Україні євреї, вірмени та греки. Проте кількість населення кожної з названих національностей в Україні не досягає 1% загальної чисельності населення держави. За регіонами ці показники виглядають інакше. Так, 12% населення Автономної Республіки Крим становлять кримські татари; 1,6% населення Донецької області — греки; 3,5% населення Житомирської та 1,6% — Хмельницької областей — поляки. В Закарпатській області в структурі населення 12,1% становлять угорці, 1,1% — цигани, 2,6% — румуни, на яких у Чернівецькій області припадає 12,5%. У Запорізькій та Одеській областях проживають болгари (1,4 та 6,1% відповідно). Молдавани становлять 5% населення Одеської та понад 7% — Чернівецької областей.

Етнічні групи в Україні станом на 2001 рік утворювали таку картину:

українці - 37541,7 тис., або 77,8% населення; росіяни - 8334,1 тис., або 17,3% відповідно; білоруси - 275,8 тис., або 0,6%; молдавани - 258,6 тис., або 0,5%; кримські татари - 248,2 тис., або 0,5%; болгари - 204,6 тис., або 0,4%; угорці - 156,6 тис., або 0,3%; румуни - 151,0 тис., або 0,3%; поляки - 144,1 тис., або 0,3%; євреї - 103,6 тис., або 0,2%; вірмени - 99,9 тис., або 0,2%; греки - 91,5 тис., або 0,2%.

2. ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Зміни в етнічному складі населення України за 1897 – 2001 рр. виглядають так: усе населення зросло на 64,1%, українці – на 77,9%; росіяни – на 27,4%, а питома вага інших етносів зменшилась – євреї більше ніж удвічі тощо.

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення. Воно на всіх етапах історичного розвитку вбирало інші етнічні субстрати, однак механізм цього процесу у різні часові періоди був різним. Можна виділити три основних етапи формування національного складу. Перший із них, що стосується періоду існування археологічних культур, відтворює процес етнокультурної взаємодії, нерідко об'єднуючи полярні культури, скажімо, землеробську, скотарську, культуру осілих і культуру кочових племен.

Другий етап пов'язаний з Великим переселенням народів IV - IX ст. - гунів, готів, аварів, «аспарухових болгар» на Балкани і Закарпаття, угрів-мадярів у Дунайську низовину, норвезьких вікінгів - русів у Середню Наддніпрянщину. Велике переміщення народів, що проходило через територію України, залишило відмітини на її етнічному ґрунті. Вони виявилися або в мовних компонентах, у запозиченні деяких елементів матеріальної та духовної культури, або у поповненні слов'янсько-українського населення іншоетнічними субстратами. Ці субстрати стали складовими саме слов'янської етнічності, розчинившись у її системі, відносно рельєфніше відтінивши слов'янську спільність. Отже, з другим етапом пов'язані консолідаційні процеси слов'янства та етногенез українців.

Третій етап обіймає великий часовий діапазон - XII - XIX ст. і пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами - Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехословаччиною, Росією; а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів. Пік цих процесів припав на XVIII- XIX ст., коли, власне, і сформувалася національна основа сучасного складу населення. Вона творилася на українському етнічному ґрунті, котрий тепер не стільки вбирав іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп. Отже, склад населення України ставав не тільки багатоетнічним, а й багатонаціональним.

Нині він включає 51 національну групу, третина з яких проживає компактними районами. Певне уявлення про національний склад України та процес його формування дають об'єктивні дані ревізій, проведених у Російській державі, а також переписи населення Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини та Румунії, що регулярно здійснювалися у XVIII - XX ст.

Дані переписів свідчать, зокрема, про те, що в етнічних межах розселення українців їхня питома вага була завжди переважаючою порівняно з іншими національними групами; водночас вона майже до кінця 20-х років XX ст. неухильно зменшувалася відносно їхньої загальної кількості у світі; з 20-х років частка українців України дещо зростала. Вказані тенденції - результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Так, зменшення питомої ваги українців на території основного етнічного масиву протягом XVIII ст. з 85,6 % до 83,3 % було викликано насамперед імміграційними процесами, а також відторгненням від нього периферійних зон. Щодо міграцій українців за межі власної етнічної території, то вони ілюструються такими показниками. Тільки в Росії поза Україною на початку XVIII ст. налічувалося 8 % всіх українців світу, на початку XIX ст. - 14,4 %, на початку XX ст. - 22,4 %.

Міграційні процеси XIX ст. утворювали два могутніх потоки: один йшов у внутрішні регіони Російської держави (на Нижнє Поволжя, Алтай, Північний Кавказ) та у щойно звільнені землі (у Новоросію, Бессарабію), другий -

переважно за океан (до Канади, США, Бразилії, Аргентини тощо). Якщо у 1795 р. за межами України мешкали майже 2 млн. українців, то в 1897 р. - понад 6 млн. Деяке зменшення чисельності українців обумовлювалось і демографічними процесами (невеликим природним приростом в Правобережній Україні, де цьому заважала кріпосницька система) та значним притоком в Україну інонаціональних груп.

Щодо окремих регіонів України, соціальні та національні процеси в яких були різними, то українське населення в них розподілялося так: найбільш «українським» було Лівобережжя - українці становили близько 90 % усього населення; на Правобережжі майже 80 %. З кінця XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі частка українців дещо зменшилася, відповідно на 1,5 % і 0,9 %: на Лівобережній Україні - за рахунок інтенсивної міграції російських однодворців і розкольників та внаслідок значного відтоку місцевого українського населення в Новоросію і на Північний Кавказ; на Правобережній Україні - через значну міграцію польського, єврейського та молдавського населення. Особливе зменшення українців Правобережжя спостерігалось в першій половині XIX ст.: з 90 до 80 %. Воно визначалося помітним зростанням частки й чисельності єврейського населення, що мігрувало з Польщі та Білорусії і концентрувалося в Україні, по «смузі осілості». Скажімо, в Київській губернії їхня частка збільшилася з 1794 по 1870 р. з 3,34 до 12,10 %; у Волинській - з 3,56 до 13,21 %; у Подільській - з 11,91 до 12,26 %. Всього ж єврейське населення в Україні зросло за цей період у чотири рази.

На відміну від Лівобережжя та Правобережжя, в Степовій Україні, зокрема в новоутвореній Новоросійській губернії, кількість українців різко збільшилася за рахунок їхньої міграції з інших регіонів України. Однак питома вага українців і тут зменшувалася, тільки з 1795 по 1858 р.- на 8 %. Цей процес пов'язаний як з інтенсивною міграцією німецьких колоністів (насамперед на Херсонщину), а також росіян та молдаван, так і з русифікацією значної частини українського населення.

Останній процес був особливо характерним для Донбасу пореформеного часу, де частка українців знизилася до рівня 68,9 %. Ще суттєвіші зміни у

національному складі населення сталися в Бессарабії, де українці становили лише п'яту частину і тільки в Хотинському повіті - третину. Зменшення українського населення відбувалося в цьому регіоні за рахунок міграції німців-колоністів, болгар і гагаузів. Інша етнічна картина склалася в Таврійській губернії —там частка українців зросла з 1795 по 1858 р. удвічі, переважно за рахунок міграції українців з інших регіонів України.

Своєрідні національні процеси відбувалися в тих частинах України, що відійшли до західних сусідніх держав: Польщі, Угорщини, пізніше до Австро-Угорщини. Найменших втрат українці зазнали в Червоній Русі (на Белзщині, Холмщині, Підляшші), захопленій Польщею. Там протягом ХІХ ст. питома вага українців (у складі всього населення Царства Польського) знизилася з 5,68 до 4,52 %. Виняток становить Підляшшя, українське населення якого (там воно становило близько 60 % всього населення) змушене було згідно з договором між СРСР і Польщею повернутися в Україну.

Більшої руйнації зазнало українське населення Закарпаття та Галичини, що після першого поділу Польщі в 1772 р. входили до складу Австро-Угорщини. Нагадаємо, що Закарпаття (Підкарпатська Русь, Угорська Україна) з ХІ ст. було складовою Угорського Королівства. А Галичина, з ХІV ст. відома як Руське воєводство (воно включало Перемишльську, Сяноцьку, Львівську, Галицьку та Жидачівську землі, Покуття і Економію Самборську), була захоплена Польщею, а після її поділу - Австрією. Тоді ж, у 1782 р., Галичина була поділена на Західну (власне польські землі) та Східну (українські етнічні землі), з якої пізніше (у 1853 р.) виділилося Герцогство Буковини. Українське населення в ньому протягом ХІХ ст. зменшилося з 45,80 до 44,77 % переважно за рахунок збільшення молдавського і румунського населення.

Щодо Закарпаття і Галичини, то там частка українців скоротилася: в Західній Галичині - з 5,51 до 4,22 %, в Східній Галичині - з 71,24 до 66,2 %, в Угорських комітатах - з 5,04 до 3,87 %. Зменшення питомої ваги українців Галичини пов'язувалося з процесом їх спольщення та значним розбавленням єврейським населенням, що ілюструється такими даними: з початку ХІХ ст. до 1857 р. частка поляків збільшилася з 18,91 до 19,89 %, євреїв - з 6,92 до 11,25

%. Скорочення частки українців угорських комітатів зумовлювалося мадяризацією та словакізацією. Лише за 30 років (з 1870 по 1900 р.) угро-руси, як писав В. П. Погодін, втратили для своєї національності 213 общин, в тому числі 176 - на користь словаків. Отже, зниження частки українців у західних українських етнічних землях, пов'язане з мадяризацією, словакізацією та частково зі спольщенням, відбивало інтенсивний процес, до того ж, набагато інтенсивніший, аніж процес русифікації українців у східних районах.

Принаймні у XIX ст. частка українців у етнічних землях Східної України, як і в російських губерніях, збільшувалася: в центрально-землеробському районі українці становили біля 12 %, в тому числі на Воронежчині - 40, Курщині - 26, а на території Острозького полку Слобідської України - 90 %. На Нижньому Поволжі українці становили 7 %, на Північному Кавказі - 18,34 %. Проте із створенням наприкінці XVIII ст. Землі Війська Чорноморського частка українців непинно зростала: у 1795 р. вона становила біля 19 %, у 1834 - 24,80, у 1858 р.- 43,9 %, наприкінці XIX ст. майже все населення було вже українським.

Певне зростання чисельності й частки українців спостерігалось навіть у 20-30 роках XX ст., їхня питома вага відносно всієї кількості українців у світі досягла 83,6 %. Це сталося через деяке збільшення території основного етнічного масиву українців і значну асиміляцію українців зарубіжжя. Цей процес тривав і в 40-х роках як результат переселення значної кількості українців із Польщі та Чехословаччини в ході обміну населенням між цими країнами та СРСР. У останні три десятиріччя зростання відносної та абсолютної чисельності українців в Україні уповільнювалося в зв'язку з посиленням у ній асиміляційних процесів, а також поживленням міграції сюди іншоетнічного населення з інших республік колишнього СРСР. Активізувалася у цей період і еміграція українців до зарубіжних країн.

Зазначена ситуація ілюструється такими даними: у 20-х роках загальна кількість українців у світі становила 37 227,8 тис., із них мешкали в Україні 27 567,6 тис., у різних районах СРСР - 8 344,4 тис., у зарубіжній Європі - 745,8 тис., в Америці - 560 тис.; наприкінці 30-х років: 35 616,6 тис. - у світі, 29 606,8

тис. - в Україні, 4 524,7 тис. - в СРСР, 876,1 тис. - в Європі і 609 тис. - в Америці; у 1959 р. - відповідно: 38 624,7 тис.; 32 158,4; 5063,3; 335 і 1 053 тис.; у 1979 р. - 44 083,9; 364 995,6; 5 858,3; 490 і 1 220 тис.; у 1989 р. - 46 136; 37 419; 6 764,5 і 1 428 тис.

Останнім часом спостерігається тенденція до зростання чисельності та питомої ваги українців в Україні, а також у сусідніх державах - колишніх республіках СРСР, викликана спалахом їхньої національної свідомості.

Найчисленнішою національною групою населення України є росіяни, які нині становлять 17,3 %. Масове їх переселення на українські землі розпочалося наприкінці XVIII ст. на хвилі землеробського переселенського руху передусім на «слободні» землі, а також на хвилі військової колонізації. Основний напрямок переселення росіян йшов на Лівобережжя, в Слобідську Україну та у Степові райони - Новоросію, Таврію, Донбас; менш інтенсивним воно було в землі Правобережжя й майже не спостерігалось переселення в Галичину, Буковину та Закарпаття.

У 1794 р. частка росіян у Правобережній Україні була всього 0,11 %, в Лівобережжі - 5,22 %, в Новоросії - 19,07 %. Однак пізніше їхня чисельність поступово зростала. Вже у 1857 р. вона в Правобережжі становила 0,63 %, в Лівобережжі - 6,18 %, а в Новоросії - 21,4 %. Серед південних районів України найінтенсивніше освоювалися росіянами землі Війська Донського, де вони у 1857 р. становили 66,02 %, Таврії - 20,06 % та Херсонщини - 16,89 %. На Лівобережжі вони в основному осідали на Харківщині як служилі люди (й становили у 1857 р. до 11 %), а також на Чернігівщині (до 6 %) та Полтавщині (до 1 %). На Чернігівщині вони розселялися разом із білорусами, котрі наприкінці XIX ст. суттєво асимілювалися росіянами, як, до речі, частково русифікувалось і українське населення. Завдяки цьому питома вага росіян Чернігівського краю різко збільшилася: у 1897 р. вона досягла 21,6 %.

Про загальну тенденцію розселення росіян в Україні свідчать такі дані: протягом минулого століття їхня чисельність змінювалася в Лівобережній Україні з 135,2 до 301,1 тис.; в Правобережній - з 3,9 до 32,9 тис.; в землях Царства Польського — з 5,3 до 6,3 тис.; в Новоросії - з 308,3 до 1 062,7 тис. За

останнє десятиріччя кількість росіян збільшилася до 11,3 млн. з 10,4 млн., причому майже рівномірно по всіх регіонах України, в тому числі західних.

Білоруське населення України переважно розселялося в українсько-білоруському етнічному пограниччі, в поліських районах Лівобережжя і Правобережжя, а дисперсно майже в усіх великих містах. У Лівобережній Україні білоруси становлять до 2 % населення, на Правобережжі - до 1 %. Компактними районами вони розселилися на Чернігівщині, де наприкінці XVIII ст. становили 4,2 %; наприкінці XIX ст. - 5,61 %, а наприкінці XX ст. - всього 0,8 %. Етнічним ядром їх розселення там були Суражщина (65 % населення) та Городнищина (біля 6 %), на Волині - Кременеччина (14,30 %), на Київському Поліссі - Радомишльщина (21,70 %), на Поділлі - Ушиччина (4,20 %).

Національна група поляків почала складатися в Україні з XIV ст. на хвилі колонізації Польщею Галицько-Волинського князівства, але масові переселення припадають на злам XVII - XVIII ст. Вони зумовлювалися поразкою Польщі у війні з Туреччиною та посиленням феодалного гноблення польських селян, котрі шукали кращої долі в Україні. Основний міграційний потік поляків спрямовувався на Правобережжя, зокрема Волинь, Поділля, частково Західну Київщину, а також - у Східну Галичину.

У цілому частка поляків серед населення Правобережної України становила в середині XIX ст. до 6 %, розподіляючись по окремих регіонах таким чином: на Волині до 10 %, Київщині - 5, Поділлі - 3 %. Місцями їхньої концентрації були Новгород-Волинський (понад 15 % усього населення), Старокостянтинівський (15 %), Луцький (14 %), Кременецький (13,30 %) повіти Волинської губернії, Махновський - Київської губернії (11 %), Балтський - Подільської губернії (6 %). У південних районах України, як і на Буковині, поляків було небагато: на Буковині близько 1 %, в Новоросії - від 0,1 % до 0,3 %, проте їх питома вага в Причорноморській смузі різко зростає в пореформений період, становлячи наприкінці XIX ст. майже 2 %. Головним регіоном розселення поляків в Україні була Галичина, насамперед Західна (понад 80 % всього населення).

Щодо українських етнічних земель, то поляки переважно осідали в Галицько-Буковинському районі і наприкінці XVIII ст. становили 42,84 %. Пізніше їхня частка зменшувалася за рахунок стрімкого зростання тут єврейського населення: з 5,66 % у 1857 р. до 9,41 % у 1900 р. У Східній Галичині, котра після першої світової війни відійшла до Польщі, а напередодні Другої світової війни була повернена Україні, поляки становили п'яту частину всього населення, а в окремих її землях - третину. Динаміка збільшення їхньої частки найвиразніше простежується в другій половині XIX ст. Так, на Львівщині у 1817 р. вона становила 30,08 %, а у 1900 р. - 37,21 %; на Тернопільщині - відповідно 27,37 і 31,15 %; на Перемишлянщині - 24,18 і 32,21 %, на Сяноччині—36,63 і 37,21 %.

Тепер поляки в національному складі населення України становлять 0,4 % і представлені практично в усіх її регіонах, але традиційним осередком їх розселення залишаються західні райони України: Житомирщина (4,5 %), Хмельниччина (2,4 %), Львівщина (1 %), Тернопільщина (0,6 %).

Національна група молдаван на українських землях формувалася протягом сторіч, починаючи від часів Київської Русі, коли вони утворювали помітну частину населення Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств. Масове ж їх переселення на українські землі, зокрема на Лівобережну Наддністрянщину та Буковину, припадає на XVI ст. і було викликано репресіями турецьких завойовників та посиленням експлуатації з боку власних господарів. Пізніше, у XVII-XVIII ст., молдавські поселення виникають на Правобережжі, на межиріччі Дністра і Південного Бугу, у Бессарабії, а з освоєнням південних земель - у Новоросії.

Основним осередком розселення молдаван була Бессарабія, особливо після її включення до складу Росії. Сюди рушили молдавські переселенці з Запрутської Молдавії та деяких внутрішніх їх районів, визначивши тим самим високу питому вагу молдаван серед населення Бессарабії, до 60 % на початку XIX ст. Найбільш компактно молдавани заселяли Оргієвський повіт (там на початку XIX ст. вони становили 82,5 %), Бельцький (до 80 %), Кишинівський (78 %), Сороцький (67,6 %), Бендерський (65,6 %). В інших українських землях

вони не були більшістю, хоча на перших порах не поступалися українцям. Скажімо, на Хотинщині їхня частка становила 41,9% у 1834 р., Аккерманщині - 40%, Ізмаїльщині - 29,0 %.

Починаючи з половини XIX ст. частка молдавського населення Бессарабії, як, до речі, і Новоросії, поступово зменшується за рахунок інтенсивної міграції українців та інших національних груп - росіян, болгар, гагаузів, «варшавських» колоністів, зокрема німців. Якщо на початку XIX ст. молдавани Бессарабії становили понад 60 %, то у 1834 р. - 58,23 %, у 1850 р. - 57,06 %, у 1857 р. - 53,22 %, у 1897 р. - 47,60 %, а у 1907 р. - 45,72 %. Особливо помітно молдавське населення скорочувалося в Бендерському та Ізмаїльському повітах, котрі ставали районом інтенсивного розселення німецьких колоністів, а також, болгар і гагаузів. У Бендерському повіті частка молдаван зменшилася протягом другої половини XIX ст. майже вдвічі: з 77 до 45,13 %; на Ізмаїльщині це відбувалося повільніше, а наприкінці XIX ст. вона навіть збільшилася до 39 %. Така етнічна картина обумовлена тим, що ця територія у 1857-1878 рр. входила до складу Молдавії, а пізніше Румунії, а тому значна частина українців та болгар залишили ці місця, переселившись в інші українські землі.

Загальне зменшення молдавського населення Бессарабії та інших прикордонних земель (у Бессарабії з 60 до 53,10 %; у Новоросії - з 14,20 до 9,97 %) спричинилося двома чинниками: переселенням молдаван у східні частини Степової України, на Північний Кавказ та інші райони Росії, а також помітною їхньою асиміляцією українцями й росіянами, особливо тих чисельно невеликих груп, котрі далеко заглибилися в українські етнічні масиви, відірвавшись від материнського етнорегіону.

Асиміляційні процеси в середовищі молдаван-ізолятів особливо помітними були в Новоросії, Таврії, Донщині, а також у Правобережній Україні. Якщо на початку XIX ст. в південних районах України молдавани становили від 1 до 5 %, то наприкінці XIX ст. - від 1,81 до 0,43 %. Така сама тенденція спостерігалась і в південних районах Поділля, насамперед Балтщині, Ямпільщині, Ольгопільщині, що на початку XIX ст. інтенсивно заселялися молдаванами (їхня питома вага становила від 5 до 14 %). Проте у

пореформений час їхня частка, незважаючи на нові міграційні хвилі, різко скоротилася до 1 - 4 % внаслідок переважно української асиміляції. Свідченням таких процесів є численні записи приходських списків, один із яких подає Володимир Кабузан: «Молдавське село Димитрашівка нараховує 673 чоловіка і 706 жінок. Молдавську мову мало хто із них знає, оскільки вони стали українцями».

У національній структурі сучасного населення України молдаване становлять 0,6 %, тобто близько 400 тис. чоловік, в основному концентруючись у районах їх традиційного розселення: на Буковині - 9 %, Одещині - 5,5 %, Миколаївщині - 1,3 %, Кіровоградщині - 0,9 %. У цих регіонах їхня питома вага останнім часом збільшується, що спричинює не стільки певний приплив молдавського населення, скільки процес національно-культурного відродження тих молдаван, котрі давно тут мешкають.

Етнічна група євреїв належить в Україні до однієї з найдавніших і найчисленніших груп, розміри якої в окремі історичні періоди різко коливались, як, до речі, і форми розселення: від компактних районів до дисперсних груп. Єврейський субстрат брав певну участь у етногенетичних процесах населення ще за часів Київської Русі. Однак масове їх переселення розпочалося у XIV ст., здебільшого до західних районів України - Галичини і Буковини, а з поділами Польщі - на Правобережну Україну, Новоросію, Таврію і Лівобережжя. Основний їх потік йшов з Галичини, Польщі й Білорусі, що відійшли до Росії.

Етнічний потік євреїв був надзвичайно інтенсивним. По суті, лише протягом XIX ст. їхня кількість збільшилася в 9 разів, що дозволило їм переміститися з дев'ятого на п'яте-четверте місце, поступаючись лише українцям, росіянам, білорусам і полякам. Про темпи їхнього приросту можуть свідчити дані ревізії 1794 р. та перепису 1897 р. Власне, за 100 років частка євреїв Правобережної України зросла з 3,61 до 12,49 %; Лівобережної України - з 0,31 до 3,14 %; Новоросії - з 1,50 до 6,67 %, Буковини - з 2,34 до 13,17 %, Східної Галичини - з 6,92 до 12,86 %. Щодо окремих губерній, то дані розподіляються таким чином: питома вага єврейського населення Волині

збільшилася з 3,56 до 13,21 %; Поділля - з 3,85 до 12,26 %; Київщини - з 3,43 до 12,10 %; Херсонщини - з 1,62 до 11,80 %; Бессарабії - з 6,32 до 11,80 %; Чернігівщини - з 0,51 до 4,97 %; Катеринославщини - з 0,37 до 4,69 %; Полтавщини - з 0,38 до 3,96 %; Таврії - з 0,56 до 3,80 %.

На перших порах уряд заохочував переселення євреїв разом із поляками та білорусами з тих земель, що були приєднані до Росії, однак пізніше масова міграція єврейського населення почала регулюватися серією законів 1794, 1799, 1804 і 1825 рр. Вони обмежували місце їхнього проживання спочатку районами традиційного розселення євреїв — Бессарабією та Галичиною, згодом дещо розширюючи ареал територією Лівобережної України і Новоросії, але з 1825 р. звуживши територію поселення «смугою осілості». Через це євреї були виселені з Києва та інших міст Лівобережжя. Така дискримінаційна політика провадилася до 1917 р., а пізніше була дещо послаблена.

Проте чисельність єврейського населення продовжувала зростати. Це фіксують статистичні дані. Скажімо, наприкінці XIX ст. в етнічних землях України, що відійшли до Царства Польського (наприклад, у Підляшші), частка євреїв становила до 16 % проти 9 % на початку XIX ст.; в Правобережній Україні - 10 % проти 5,30 % (в тому числі на Волині - 13 %, Поділлі - 11 %, Київщині - 10 %, в Житомирському повіті - 19 %, Летичівському, Могилівському та Старокостянтинівському - біля 17%, а у Бердичівському - 27 %). У Бессарабії питома вага єврейського населення збільшилася у зазначений період з 6,32 до 11,80 %, в Таврії - з 0,56 до 3,80 %, а на Лівобережжі, де до кінця XVIII ст. євреїв практично не було, їх частка наприкінці XIX ст. вже становила близько 4 %.

Тенденція до зростання єврейського населення продовжувалася і на початку XX ст., щоправда, меншими темпами і переважно в західних регіонах - у Галичині, Буковині. В цілому на початку XX ст. склалася така етнічна ситуація, коли на території України розселилася майже половина всіх євреїв Європи.

Поступове розширення прав єврейського населення позначилося на подальшому зростанні їх чисельності: у 20-х роках налічувалось в Україні 2 млн. осіб, напередодні Вітчизняної війни - до 3 млн. чоловік. Великих втрат

єврейське населення зазнало під час окупації фашистською Німеччиною України, пізнішої їхньої асиміляції та міграції за кордони України. Цим, власне, і визначена тенденція до зменшення частки євреїв в національному складі населення України, як і порівняно низький її рівень: у 1979 р. вона становила 1,3 %, у 1989 р. - 0,9 %.

Особливу національну групу в складі населення України утворюють татари та споріднені з ними ногайці, що традиційно були східними сусідами України і помітно вплинули на українську етніку, насамперед на етніку українців Степової України. Вони до середини ХІХ ст. являли собою компактну етнічну спільність, розселену на Кримському півострові та в степовій частині Таврії (кримські татари), а також у Причорноморських степах (ногайці), охоплюючи до 15 % усіх татар.

Наприкінці ХVІІІ ст. в Таврії проживало 76,41 % кримських татар, в тому числі в Перекопських степах - 95,99 %, Євпаторійському краї - 88,51 %, Феодосійському - 84,52 %, Ялтинському - 83,2 %, Мелітопольському - 58,87 %, Дніпровському - 21,29 %, Новоросії - 10,3 %, на землях Війська Донського - 0,4 %, в Черкаському окрузі - 4,28 %.

Майже до кінця ХVІІІ ст. татари склали більшість населення краю, зокрема Криму - 82,27 %, степових районів Таврії - близько 62 %. Наприкінці ХVІІІ ст., тобто після приєднання Таврії до Росії, чисельність татарського населення поступово знижувалася. Так, у Таврії на частку татар у 1783 р. припадало 82,27 %, у 1794 - 76,41 %, у 1834 — 54,34 %, а в 1857 р. - 42,97 %. У Новоросії питома вага татар на середину ХVІІІ ст. становила 14,50 %, у 1794 р. - 10,3 %, у 1834 - 8,3 %, у 1857 р. - 6,0 %.

Значне зниження частки татарського населення зумовлювалося переважно одним чинником - інтенсивним заселенням краю вихідцями з України, Росії та західноєвропейськими колоністами (німцями, болгарами, греками, сербами та ін.). Абсолютна кількість татар збільшувалася завдяки високому природному приросту - приблизно на 70 % за п'ять десятиріч.

У другій половині ХІХ ст. розпочинається масовий відплив татар і ногайців за межі України і Росії. Початок цьому поклала Кримська війна 1856 р. Тоді 15

тис. татар Євпаторійського повіту, окупованого англо-французькими військами, мігрували до Турецької імперії, де у Добруджі вони розселилися разом із болгарами.

Шестидесяті роки XIX ст. - другий етап масового відпливу татар. Про його масштабність свідчить порівняння чисельності татар у 1862 р. з їхньою кількістю у 1783 р., тобто у рік приєднання Таврії до Росії: незважаючи на високий рівень природного приросту татаро-ногайського населення, їхня загальна чисельність протягом понад 100 років зменшилася. Це особливо помітно, якщо порівняти зміни частки татар майже за 100 років: з 1794 по 1897 р. У Новоросії вона у 1794 р. становила 10,30%, в 1897 - 2,04; в Таврії - відповідно 76,41 і 13,60 %, зменшившись втричі в Перекопському повіті; вдвічі - в Ялтинському, Євпаторійському та Феодосійському. Щодо материкової частини Таврії (сучасні Херсонська та Запорізька області), то там татаро-ногайське населення практично зникло: в Дніпровському повіті воно наприкінці XIX ст. становило 0,25 % замість 21,29 % у 1794 р., в Мелітопольському - 0,33 % замість 58,87 %.

Більшість татар, що мігрувала з Криму та Причорноморської частини України, розселилася в Анатолійській області Туреччини, злившись із турками, а також у Румунії та Болгарії, в районі Добруджі, змішавшись із болгарськими турками. В Таврії кримські татари концентрувалися переважно в Ялтинському, Сімферопольському та в Євпаторійському повітах, у цілому становлячи до 13 % населення, та частково в Новоросії (лише 2 %).

Великих втрат татари зазнали під час депортації у воєнні роки, і лише останнім часом, коли визнано незаконність виселення татар, вони поступово повертаються на свої історичні землі. За даними перепису населення 1989 р., татари становили лише 0,2 % в національній структурі України, але дані біжучої статистики фіксують їх чисельність вже на рівні 0,4 %.

Початок XIX ст. визначив новий етап у етнічній історії України - розселення в її південних регіонах зарубіжних переселенців (колоністів), переважно із Західної Європи: німців, албанців, сербів, болгар, швейцарців, австрійців, французів та ін. їх запрошували до Росії і раніше, про що свідчать

підготовлені урядом правила, відомі як «План 1764 року». Цей план передбачав запрошувати тих іноземців, «кой в крестьянских упражнених или в рукоделии примером служить могли» і були б «хорошими и достаточными хозяевами».

Щодо України, то іноземних переселенців почали запрошувати з початку XIX ст. для освоєння вільних земель у південних районах України. Здебільшого тільки іноземні переселенці-колоністи користувалися пільгами: вони звільнялися від рекрутських повинностей, одержували допомогу з казни, мали пріоритет у виборі земельних ділянок тощо. Все це регулювалося новими правилами «О приеме и водворении иностранных колонистов», прийнятими у 1804 р. Згідно з цими правилами рекомендувалося розселяти іноземних колоністів у Новоросійському краї якомога ближче до портових міст.

Однією з найбільших колоністських груп були німці, котрих рекомендувалося розселяти поблизу Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зважаючи на сприятливі умови для мешкання німецьких колоністів (як, до речі, й інших іноземних переселенців) у українських землях, число їх швидко зростало: лише за перші 20 років (з 1794 по 1815) воно збільшилося у 8 разів, а до 1857 р. - в 25 разів (загальна їхня кількість була тоді майже 140 тис. осіб).

Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропорціях. У Таврійській губернії (а вони переважно оселилися поблизу Мелітополя, Сімферополя, Феодосії) лише за 40 років (з 1815 по 1857) їхня частка збільшилася втричі - з 2,42 до 6,32 %; в Херсонській - в півтора рази, з 3,54 до 4,52 %; в Бессарабії (вони селилися лише на території Бендерського повіту) - з 2,13 до 2,30 %; в Катеринославській губернії — з 0,60 до 2,28 %. Всього в Україні виникло близько 130 колоній, у яких проживало до півмільйона німців. Максимальна їхня кількість припадає на 40-ві роки XX ст. - понад 600 тис. Однак цей позитивний демографічний процес був штучно перерваний - адже більшість українських німців було депортовано в східні райони СРСР. Тепер це неправомірне рішення скасовано, закладено основу для повернення німців на свою етнічну батьківщину. Процес цей тільки

розпочався, а тому німці в національному складі населення України посідають всього 0,07 %.

Аби мати уявлення про кількісні характеристики національного складу населення України, в тому числі й іноземних колоністів, подамо статистичні дані кінця XIX ст. Тоді все населення України складалося з понад двадцяти національних груп, розселених переважно компактно. Українці як титульна нація становила 72 % в національному складі всього населення (це дорівнює 17,005 млн. осіб), великороси - 12 % (2,763 млн.), євреї - 8 % (1,918 млн.), німці - 2 % (490 тис.), поляки - 1,2 % (390 тис.), білоруси - 0,9 % (220 тис.), татари - 0,9% (211 тис.), молдавани - 0,8 % (187 тис.), греки - 0,3 % (76 тис.), болгари - 0,3 % (35 тис.), вірмени - 0,05 % (66 тис.), чехи - 0,2 % тис.), караїми - 0,03 % (8 тис.), турки - 0,03 % (7 тис.), цигани - 0,01 % (3 тис.), естонці та латиші - по 0,01 % (2 тис.), представники інших національних груп - 0,5 % (129 тис.).

Розселення регіональних груп мало специфіку, етнічну прив'язку до певної землі, краю й регіону України. Відповідно і питома вага українців була неоднаковою в її різних частинах. Скажімо, в Правобережній Україні мешкало 7,3 млн. українців, у Лівобережній - 6,1 млн., в Степовій - 3,5 млн. Великороси були розселені переважно в Степовій Україні (1,3 млн.), меншою мірою на Лівобережжі (1,0 млн.) та Правобережжі (413 тис.). Натомість євреї в основному мешкали на Правобережжі (1,1 млн.), менше в Степовій (477 тис.) та Лівобережній (246 тис.) Україні. На Правобережжі переважали також поляки (322 тис.) та чехи, в Степовій Україні - німці (281 тис.), татари (208 тис.), молдавани (159 тис.), греки (75,3 тис.) та болгари (66 тис.); в Лівобережній Україні - білоруси (162 тис.).

Наведені дані про кількісні ознаки національного складу населення України дають певне уявлення про його природу та етапи. Вони свідчать також і про те, що асиміляційні процеси не набули широкого розвитку; натомість культурна самодостатність кожної з національних груп ставала головним виявом етнічної історії населення України, як і ознакою його консолідації. Формалізованим показником такого типу етнічності може бути національний склад сучасного населення України. Він включає 51 національну групу (компактну чи

дисперсню), що розподіляється у таких кількісних пропорціях: українці в національному складі населення становлять 72,7 %, росіяни - 22,1 %, євреї - 0,9 %, білоруси - 0,9 %, молдавани - 0,6 %, болгари - 0,5 %, поляки - 0,4 %, угорці і румуни - по 0,3 %, греки і татари - по 0,2 %, вірмени - 0,1 %, цигани та кримські татари - по 0,09 %, німці і азербайджанці - по 0,07, гагаузи - 0,06 %, грузини - 0,05 %, чуваші, узбеки, мордва - по 0,04 %, литовці, казахи, чехи, корейці, удмурти і словаки - по 0,02 %, башкири, марійці, латиші, осетини, лезгіни, таджики, естонці, комі, туркмени, албанці, асирійці, аварці - по 0,01 %, киргизи, комі-перм'яки, карели, чеченці, даргінці, караїми, араби, фіни, лакци, абхази, кабардинці, табасарани - близько 0,01 %.

Згідно з переписом населення 2001 року національний склад населення України (загальною чисельністю 47,732,079 чол. станом на 2004 р.) характеризується значною перевагою основної нації - українців. Вони становлять 77,8 % усіх жителів України. Поряд з українцями на території держави проживає понад 100 національностей. Серед них найбільшу діаспору мають росіяни - 17,3 % всього населення країни. В Україні проживає також значна чисельність націй прилеглих держав. Це, перш за все, білоруси, чисельність яких сягає 400 тис. чоловік, молдавани (300 тис. чол.), поляки (250 тис. чол.), болгари (250 тис. чол.), угорці (150 тис. чол.), румуни (100 тис. чол.). Найбільшою нацією України, що не має власної держави, є кримці - 250 тис., які головно мешкають на батьківщині - в Криму. Крім цих національностей, в Україні проживають греки, татари, вірмени, цигани, німці, гагаузи та ін.

Українці за чисельністю переважають в усіх областях республіки (за винятком АРК, де майже дві третини населення становлять росіяни, а частка українців не перевищує 25 %). Понад 90 % всього населення становлять українці у Західній та Центральній Україні (крім Чернівецької і Закарпатської областей). Це найбільший регіон компактного проживання українців. Другий регіон, де частка українців становить від 75 до 80 %, формують суміжні області Східної та Південної України. Частка українців знижується до 60 % лише у двох областях Донбасу (тут мешкає третина усіх росіян України) та Одеській області.

Підсумовуючи історію формування сучасної етнонаціональної структури України виділимо декілька принципово важливих обставин. По-перше, доцільно уявити територію України як регіон фронтиту упродовж усієї (чи, принаймні, більшої частини її історії) історії. Тут пересікалися західні та східні народи, накопичувалися хвилі кочовиків (остання з них – ногайці – датується XVII ст.), взаємодіяли землеробські та кочові традиції, християнство з ісламом, православ'я з католицизмом. І які б не були стосунки народів на цивілізаційному кордоні, взаємовпливи були і є незаперечним фактом. Достатньо згадати стосунки між українцями та кримськими татарами.

По-друге, в Україні упродовж XIX ст. – початку XX ст. відбулись протилежні за своїм змістом процеси, які ускладнювали та збагачували етнонаціональну палітру України. До середини XIX ст. переважали процеси міграції в Україну західноєвропейців (швейцарців, менонітів, анабаптистів, шведів, голландців, штабів, франконців, саксонців тощо), що не лише утворили новий етнос причорноморських німців, але принесли протестантські традиції. З'явилися також порівняно нечисленні громади чехів, болгар, білорусів, естонців тощо. Водночас прогресувала еміграція українців на Схід і Захід, що попри різноманітні причини (політичні, соціально-економічні тощо) лише підкреслювали безперспективність бездержавного існування українського народу.

Внаслідок численних війн та інших політичних катаклізмів в Україні з'явилися компактні або чисельні (інколи водночас) етнічні групи євреїв (переважно західних ашкеназів, але були й вкраплення східних – кримчаки), поляків, росіян, угорців, молдован. З 1954 р. у складі України з'явився такий унікальний регіон, як Крим. Він мав і має своє етнонаціональне обличчя, що впливає на всю картину.

Радянський режим кардинально змінив традиції поступу етнічної структури. Передусім слід вести мову про практичне знищення низки традиційних етносів – причорноморських німців, євреїв, частини греків (залишилися кримські чи точніше приазовські греки), чехів, у значній мірі поляків. Натомість збільшилась питома вага і значення українців і росіян. Боротьба і наслідки

останніх новел в мовному законодавстві довели, що провідними в етнополітичній структурі стали три соціальні групи: українці, росіяни і проміжний прошарок між ними (російсько налаштовані українці та українофіли з числа неукраїнського населення). І хоча мовне питання для України є значним, але зусиллями політиків воно може стати вибухонебезпечним.

3. УКРАЇНЦІ НА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ МАПІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Українці є найчисельнішою національністю в Україні. Станом на 2001 рік їх налічувалося 37541,7 тис., що на 0.3% більше ніж у 1989 році. Українці становлять 77.8% населення і переважають у всіх регіонах, за винятком Автономної Республіки Крим та Севастополя.

Найбільша частка українців серед населення характерна для західних та центральних областей (за винятком Закарпатської та Чернівецької областей) - 88 - 98%. У областях Придніпров'я та Слобожанщини частка українців становить 70 - 82%. Дуже нерівномірно розселене українське населення на території Закарпаття, Буковини, Донбасу та Одеської області.

У Закарпатській області українці (80.5%) переважають у всіх адміністративних одиницях, за винятком Берегівського району (18.8%) та міста Берегова (38.9%). Також українці є меншістю у прикордонних з Угорщиною частинах Ужгородського та Виноградівського районів.

У Чернівецькій області українці становлять 75.0%. Вони переважають у всіх районах, за винятком Герцаївського (5.0%), Новоселицького (34.0%) та мають відносну більшість у Глибоцькому районі (46.8%).

У Донецькій та Луганській областях українці становлять 56 - 58% населення. Вони переважають у більшості районів і міст, за винятком - Донецька (46.7%), Єнакієва (45.3%), Макіївки (45.0%), Алчевська та деяких інших міст, а також південно - східних районів - Станично - Луганського, Краснодонського, Свердловського.

В Одеській області українці становлять 62.8%. Українське населення розміщене нерівномірно - від 90 - 95% у північних та північно - східних районах області до 7 - 30% у південних районах. Загалом, українці переважають у всіх адміністративних одиницях, за винятком м.Ізмаїл (38.0%), районів Арзицького (27.4%), Болградського (7.5%), Ренійського (17.7%) Тарутинському (24,5%). Відносна більшість українців у Ізмаїльському районі (28.9%), Кілійському (44.6%), Саратському (43.9%) районах.

У Автономній Республіці Крим українці становлять 24.3% і складають відносну більшість тільки у Первомайському (37.9%) та Красноперекопському районах (43.4%).

Етнографічні групи українського етносу за переписом 2001 року уявляють таку картину: гуцули – 21400 чол., русини – 10183, лемки - 672 , бойки -131, литвини – 22, поліщуки - 9, всього - 32417 чол. Наголосимо, що на думку більшості дослідників, русини є саме етнографічною групою, а не окремим народом.

Під етнографічною групою або субетносами розуміють певну групу людей, що належить до конкретного етносу. Вона зберігає традиційні елементи побутової культури, діалектні відмінності в мові і складає історико-культурну спільність. Традиційно-побутові особливості етнографічних груп (субетносів) виявляються в одязі, житлі, звичаях, обрядах, фольклорі, народній музиці та декоративно-прикладному мистецтві.

Поява етнографічних груп зумовлена історичними особливостями розвитку окремих територіальних груп конкретної народності чи нації, їх соціальним і політичним становищем, географічними умовами, заняттями, що позначається на культурі і побуті цих груп. Часто такі групи мають самоназву і виступають етнографічними групами (субетносами) конкретного етносу.

В Україні за часів середньовіччя існувало багато етнографічних груп. Серед них севрюки, литвини, ополяни, дністров'яни, сотаки, черкаси, пінчуки,

поліщуки, бойки, гуцули, лемки та ряд інших етнолокальних груп з нечіткою етнічною самосвідомістю, але з певними культурно-побутовими особливостями.

В умовах капіталізму активізується культурно-побутова інтеграція цих груп з навколишнім населенням. Внаслідок внутрішньо-етнічної консолідації українців згадані специфічні особливості цих груп згладжуються, звужується сфера їх впливу і окремі з них перестають існувати. Етнографічні групи українського етносу зараз найкраще збереглися в межах Українських Карпат та Закарпаття. Найкраще зберегли свої особливості етнографічні групи горян Українських Карпат - бойки, гуцули, лемки.

Бойки - етнографічна група українського етносу, що розселена по обидва узбіччя середньої частини Українських Карпат. Бойківщина займає Високі Бескиди, східну частину Середніх Бескидів, західну частину Горганів та Центрально-Карпатську улоговину, що на півдні до них прилягає. Межа етнографічної території бойків пролягає між ріками Сяном і Лімницею на північному заході Українських Карпат, між ріками Уж і Торцем в південно-західній частині Закарпатської області.

За сучасним адміністративно-територіальним поділом Бойківщина охоплює південно-західну частину Рожнятівського і майже весь Долинський (за винятком його північної окраїни) райони Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну частину Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського і Великоберезнянського та весь Воловецький райони Закарпатської області. Вона займає територію близько 8 тис. кв. км.

Найбільш поширеною є думка, що бойки є нащадками давнього слов'янського племені білих хорватів, що селилось в Українських Карпатах і яких князь Володимир Великий приєднав до Київської держави.

Походження самоназви "бойки" вченими ще повністю нез'ясовано. Бойки, як етнографічна група, відрізняються від своїх сусідів бойківською говіркою, забудовою осель, звичаями, традиціями, побутом, а в минулому - ще й одягом.

Ще в середині ХІХ століття за приблизними підрахунками в межах Бойківщини проживало до 170-175 тис. чол. З них переважна більшість в галицькій частині, а значно менша в Закарпатській. В ХХ ст. тут проживало до 400 тис. чол. Найбільш відомими містами та містечками на території Бойківщини є Дрогобич, Калуш, Борислав, Болехів, Долина, Самбір, Старий Самбір, Сколе, Нижні Ворота, Турка, Воловець, Бариня, Великий Березний.

Виходячи з місцевих природних умов, бойки з давніх часів займалися скотарством (розведенням волів, овець) а в новіших часах - землеробством (виращуванням вівса, картоплі) та скотарством молочного напрямку. До додаткових занять бойків належали роботи на лісорозробках, нафтових промислах, збирання та збут ягід і грибів, розведення в окремих місцях садів. Торговельний шлях, що проходив через Бойківщину, спонукав окремих із бойків до торгівлі спочатку сіллю, а згодом овочами. Торгували вони в містах Галичини, Волині, в Будапешті, Бухаресті, Петербурзі, Франції.

Зараз представники цього субетносу працюють в лісовому та сільському господарстві, різних галузях промисловості, сфері послуг та в інших галузях господарства.

На Бойківщині народилися відомі діячі історії, науки та культури. Серед них Юрій Дрогобич (Котермак) спочатку професор в Кракові, а згодом проф. та ректор університету в Болоньї, П.Конашевич-Сагайдачний - генеральний суддя Б.Хмельницького, письменник, вчений, громадський діяч І.Я.Франко, а також письменники М.Устиянович, А.Могильницький. В першій половині ХХ ст. (30-ті рр.) дослідження Бойківщини були зосереджені в музеї “Бойківщина” в Самборі. Тут видавався “Літопис Бойківщини”.

Гуцули як етнографічна група, мають свою гуцульську говірку, виділяються красивим гуцульським одягом, своєрідною народною архітектурою, звичаями, традиціями, багатим розмаїтим фольклором, широким розвитком народних ремесел. Вони мають свою етнографічну територію, яка умовно була окреслена у кінці ХІХ-початку ХХ ст. на основі тривалих етнографічних та мовно-

діалектичних досліджень. Відповідно було встановлено схематичні межі території, заселеної гуцулами. Так, на заході границя з бойками проходила по р.Лімниці, в Закарпатті - верхів'ями річок Берестянки, Турбату, Тересви, долині Малої Шопурки до її злиття з Тисою, а на півдні ця лінія проходить до державного кордону. На півночі та північному сході від Лімниці межа пересікає Бистрицю Солотвинську та Надвірнянську, через село Пасічну йде на Делятин, Яблунів, Косів, Вижницю, Берегомет, Красноільськ до кордону з Румунією.

Гуцульщина за сучасним адміністративно-територіальним поділом займає південну частину Надвірнянського, Косівського районів та весь Верховинський район Івано-Франківської області, південну частину Вижницького району і Путильський район Чернівецької області та Рахівський район Закарпатської області. Її територія складає 6.5 тис. кв. км. Всю нинішню Гуцульщину можна поділити на Галицьку (2.9 тис. кв. км), Буковинську (2.2 тис. кв. км) та Закарпатську (1.4 тис. кв. км).

Найбільш заселеною є Галицька частина Гуцульщини і найменше - Закарпатська. Переважна більшість населення проживає у сільських поселеннях, а значно менша - у малих містах і містечках. Сільські оселі тут розпорошені, вони тут досягають найвищої верхньої межі постійного заселення (до 1400 м). На Гуцульщині досить багато сезонних сільських поселень, зокрема високогірні пастуші оселі на полонинах, а також перехідні форми між постійними та тимчасовими оселями.

Природні умови території зумовили основні напрямки господарської діяльності гуцулів. Основним їх заняттям завжди було скотарство, для якого тут були найсприятливіші умови. Землеробство велося на примітивному рівні (вирощування картоплі, кукурудзи, ячменю, льону, вівса, жита). Дещо пізніше почався розвиток курортного господарства, з якого не могли скористатися гуцули. Додатковими заняттями гуцулів є домашні промисли - ткацтво, обробка металу і шкіри, різьба по дереву, художня вишивка та ін.

В новітній час гуцули в значній мірі зайняті в лісовому господарстві, лісорозробках, в деревообробній та інших галузях господарства.

На Гуцульщині народилися ватажки опришківського руху в Карпатах та Прикарпатті - Іван Пискливий (с. Довгополе Руське), Олекса Довбуш (с.Печеніжин), керівник селянського повстання проти поміщиків Лук'ян Кобилиця. Тут народився письменник та громадський діяч, близький соратник Івана Франка - Михайло Павлик, його сестра, громадський діяч - Анна Павлик. На цій землі народилися відомі народні майстри з різьби по дереву Юрій та Дмитро Шкрібляки, а також відома вишивальниця, лауреат Державної премії ім.Т.Г.Шевченка Ганна Василюк із с.Шешори.

Лемки - етнографічна група українських горян, яка до 1947 р. жила по обох боках Карпатського хребта і державних кордонів (до 1772 р. - польсько-угорського, а з 1919 р. - польсько-чехословацького). Їхня територія виступає півостровом між польською і словацькою етнографічною територією завдовжки 140 км і завширшки 25-50 км.

Територія галицької Лемківщини до 1946 р. займала південну частину таких повітів як Новосандецького, Горлицького, Ясельського, Коростянського, Саніцького, південний захід Ліського і 4 села Новоторзького площею близько 3.5 тис.кв.км. На цій території проживало 200 тис. осіб, в т.ч. 160 тис. українців (1939 р.), які жили близько в 300 селах. Закарпатська Лемківщина займає більшість Пряшівщини - близько 3 тис. кв. км і 110 тис. мешканців та ряд етнографічних островів. Згідно польсько-радянського договору від 16.08.1945 р., що визначив польсько-радянський кордон, остаточно було віддано Польщі всю північну Лемківщину і проведено взаємний обмін населенням між Польщею і УРСР. До половини 1946 р. більшу частину лемків (близько 80 %) було виселено в Україну, переважно в її західні області та частково у крайні східні. Решту, за малим винятком, в 1947 р. внаслідок проведення операції "Вісла" було переселено на північно-західні землі Польщі і розселено окремими родинами між польськими поселенцями. Північна Лемківщина була заселена польськими верховинцями, а

більшість земель залишилась пустою. Отже, після виселення лемків поляками з північної Лемківщини, єдиною територією їх компактного розселення на сьогодні залишилось західне Закарпаття - Пряшівщина та західна частина Закарпатської області. На Лемківщині переважали сільські поселення, а міські були представлені м.Сяніком та містечками Мушина, Криниця, Буківсько, Балигород. Міські жителі склали 15 %. На кількості населення Лемківщини в минулому (1880-1914 рр.) суттєво позначилися значні міграції до Америки. Лемківські оселі розташовані у долинах, витягнуті ланцюгами. В найвищих частинах Західного Бескиду збереглися залишки наступного життя та перехідні рільничо-пастуші форми.

Основним заняттям лемків з давни було сільське господарство переважно для власних потреб. До 1914 р. важливим тут був випас волів та овець. Після скасування сервітутів та обмеження випасу по лісах тваринництво занепало і набрало молочного напрямку. В цей час піднялось рослинництво (овес, картопля, льон, на півночі Сяніччини - жито і пшениця). Допоміжними заняттями на Лемківщині були ткацтво, деревообробка (виробництво гонти, ложкарство), каменярство. До 1914 р. досить поширеними були сезонні мандрівки на жнива до Угорщини, а також еміграція на заробітки до Америки. Лемки, які жили біля курортів, працювали в прислузі, продавали молочні продукти, гриби, ягоди.

Лемки, як етнографічна група, мають свою говірку, духовну та матеріальну культуру. Як зазначає В.Кубійович, з одного боку вони архаїчні, а з другого - зазнали впливу словацько-польського оточення. Лемки в порівнянні з іншими етнічними групами українських горян більше прив'язані до своїх гір, традиційних форм життя і церкви та відпорні на зовнішні впливи. Це і в значній мірі зберегло їх від денационалізації. Щодо матеріальної культури лемків, то вона бідніша в порівнянні з гуцульською. Лемківські садиби збудовані з дерева, вони переважно однобудинкові, дахи із гонти. Житлова частина таких будинків сіньми відділена від господарської. Лемки віддавна займаються різьблярством, виділяються

своєрідним пісенним фольклором. Вони створили чимало оригінальних весільних та жартівливих пісень.

На Лемківщині народилась ціла когорта видатних людей, зокрема народних героїв, церковних і громадських діячів, науковців, письменників, художників і музикантів, артистів і співаків. Так, ватажками антифеодальної боротьби на Лемківщині в XVII ст. були Василь Полос та Андрій Савка. Найбільше з Лемківщини вийшло церковних діячів, зокрема митрополит Йосиф Сембратович, кардинал Сильвестр Сембратович, єпископи: Т.Полянський, Ю.Пелеша, Й.Коциловський, церковний діяч І.Могильницький, вчені богослови і професори Львівського університету о. Й.Делькевич, о. Т.Мишковський та ін.

З Лемківщини походять письменники Володимир Хиляк, Франц Коковський, Іван Филипчак, Юрій Тарнович, поет Богдан Антонич, та композитор Михайло Вербицький, визначний лемківський різьбяр Михайло Орисик, вчені Володимир Кубійович та Михайло Грушевський.

З Лемківщини у Львові працюють народні артисти України, відомі співачки сестри Марія, Ніна і Даниїла Бойко, в їхньому репертуарі значне місце займають лемківські пісні. Зараз на Лемківщині (в Польщі) працює популярна хорова капела “Лемковина” (керівник і диригент Я.Трохановський), створено музей лемківської культури з ініціативи Федора Гоча. Щороку тут проводиться багатолюдний фольклорно-етнографічний фестиваль “Ватра”. На словацькій Лемківщині у м.Пряшеві функціонує Український національний театр, а при ньому Піддуклянський український народний ансамбль пісні і танцю. Масові фестивалі свята щорічно проводяться в Свиднику. Тут і працює музей української культури, де видаються журнали “Дукля”, “Дружно вперед”, тижневик “Нове життя”. В Україні, куди переселені лемки, дальшого розвитку набуло їх народне мистецтво. Тут розвинулося ряд осередків різьбярства, зокрема у Львові, Стрию, Трускавці, Моршині, Підгайцях, Бережанах. З них вирости такі майстри як заслужений діяч мистецтв України Василь Одрехівський, брати Юрій і Мирон Амбіцькі, Лука Біганич, Іван Мердак, Андрій Сухорський із синами та ін.

Литвини - ряд етнографічних груп українського етносу існувало на рівнинній території України - в Поліссі та в Середньому Придніпров'ї. Їх виникнення та існування було зумовлено різними причинами. Так, литвинами називали білорусів південного Полісся та сусідніх українців. Етнонім "литвини" пов'язаний з державно-політичними чинниками, він відносився до частини поліського населення, яке в XIV-XVI ст. входило до складу Литовської держави. Найбільше поширена назва "поліщуки" (вперше згадується в документах XVII ст.). Ця назва охоплювала українське та білоруське населення в межах історико-етнографічної території Полісся.

Поліщуками в Україні називали і ще називають подекуди сьогодні жителів Українського Полісся. Проте похідний від нього етнікон "поліщуки" як самоназва населення цієї території, поширена тут не скрізь. Традиційним ареалом поширення назви "поліщуки" серед самого населення був в основному басейн Прип'яті та її приток. Під дією цілого ряду факторів вже нині простежується тенденція до обмеження вживання назви "поліщуки", що пов'язано із заміною її більш широким етнонімом - українці.

Виходячи з природно-географічних умов Українського Полісся поліщуки з давни займалися землеробством, скотарством, рибальством, мисливством, пасічництвом.

Місцеві природні умови позначилися тут на шляхах сполучення, на основних типах поліських поселень зі скупченою гніздовою, рядовою і найбільш поширеною впродовж двох останніх століть однуличною, а також хутірською забудовою. Поліщуки виділяються своєю народною культурою, давньою обрядовістю, звичаями, традиціями, особливостями пісенного фольклору. Багато із них добре збереглися до сьогодення. "Тутейшні" - це назва окремих груп населення Українського Полісся з нечітко визначеною етнічною самосвідомістю. Так, десятки тисяч "тутейших" при польських переписах (1921, 1931 рр.)

потрапили лише у підсумкову графу “інших” і не були зараховані до українського чи білоруського етносів.

Етнокультурні регіони стають складовою ідентичності населення України-Русі починаючи з 11 століття. Про перші з них згадується в давньоукраїнських літописах, виокремлюючи із загальної спільності Русію, Галицьку землю, Надбужжя, Холмщину (Забужжя), Підляшшя (Підлісся), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Київщину, Надпоріжжя, Підкарпатську Русь. Згодом, у 12-13 століттях історичні документи фіксують і такі утворення: Червону Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полісся, а у пізніші часи, з 14 до 16 ст. - Запорожжя, Басарабія, Північне Причорномор'я, Берестейщину, а відтак, у 17-18 ст. - Донщину, Гетьманщину, Задунайську Січ, Слобожанщину, Новоросію, Таврію, Кубанщину.

У теперішній час у складі України можна умовно виділити низку історико-географічних регіонів, які склалися протягом століть під впливом різноманітних факторів: кліматичних, політичних, географічних, історичних, етнічних. Протягом часу кордони, назви і чисельність таких регіонів мінялись; зокрема, в теперішній час зазвичай вживаються назви регіонів, які походять від назв існуючих більше півстоліття областей (Львівщина, Хмельниччина, Луганщина, Сумщина, Одещина тощо). Це свідчить про те, що формуються нові регіони з своїми внутрішніми зв'язками навколо обласних центрів. У той же час ще широко вживаються і назви регіонів, які склалися протягом попередніх століть (наприклад, Галичина, Буковина, Слобожанщина, Поділля). Однозначний перелік регіонів України скласти важко, але більшість історичних областей є загальноновизнаними.

Західна Україна - в широкому сенсі охоплює Галичину, Західну і центральну Волинь, Закарпаття та Буковину - тобто землі, які більшу частину своєї історії до минулого століття знаходились під владою держав - західних сусідів України: Польщі, Угорщини, Австрії. У вузькому розумінні - тільки Галичина та західна Волинь (тобто землі, які було відібрано у Польщі у 1939 р.). Конфесіональні особливості - багато греко-католиків («уніатів») та католиків.

Галичина - ядро Західної України у басейні Верхнього Дністра і Північному Прикарпатті. Серед українських земель зазнала найбільшого впливу Польщі (XIV - XVIII ст., 1918 - 1939 рр.). За переконанням М.Гімбутас Галичина (в тому числі Західна) - батьківщина праслов'ян. У повоєнні роки - основний регіон повстанського антирадянського руху. Сільське, лісове господарство, видобуток бурого вугілля, нафти і газу; туризм (Карпати, мінеральні води). Основні міста: Львів (промисловий, культурний і духовний центр всієї Західної України), Тернопіль, Івано-Франківськ (Станіслав), Дрогобич, Трускавець, Стрий, Самбір.

Волинь - землі у басейні правих припливів Прип'яті (Стира, Горині, Случі). Північніше починається Прип'ятське Полісся, яке іноді долучають до складу Волині, а іноді виокремлюють у особливий регіон. Умовно Волинь ділиться на Східну, яка тяжіє до Центральної України (до Новограда-Волинського і Шепетівки) і Західну, яку було приєднано до УРСР 1939 року. Центральна частина регіону у роки 2-ї Світової війни - центр повстанського визвольного руху. Сільське і лісове господарство. Основні міста: Ковель, Луцьк, Рівне, Шепетівка, Новоград-Волинський, Житомир.

Полісся - особлива історико-етнографічна область на північних кордонах України і в південній Білорусі - від Бреста до Правобережжя Десни, частина колишньої прабатьківщини слов'ян, давня етноконтактна зона. Частина Полісся входить до складу Західної України, а центральна тяжіє до Наддніпрянщини. Північне Подесення географічно відноситься до Східного Полісся, але історично це - ядро Чернігівщини. Полісся - край прип'ятських лісів і болот. Основні міста: Ковель, Сарни, Коростень, Овруч.

Закарпаття - ділянка земель у Центрі Європі між південними схилами Карпат і р. Тисою, з давніх давен населених українцями. Майже всю історію знаходилося під владою Угорщини і тільки після 2-ї Світової війни потрапило до складу УРСР, але, попри це, зберегло етнічну приналежність до України. Деякі дослідники виокремлюють місцеве українське населення у особливу етнічну групу і навіть народ русинів, але тривале проживання одного народу під владою різних держав ще не є обов'язковою умовою його розділення на

окремі народи. Закарпаття — край виноградників, лісів, стрімких річок і гірських курортів; ворота до Центральної Європи - тільки тут Україна межує з Угорщиною і Словаччиною. Основні міста: Ужгород, Мукачеве, Чоп.

Буковина - верхів'я річок Прут і Серет на правому березі Дністра. Колись - порубіжжя Київської Русі. Пізніше потрапило під вплив Молдавського князівства, а згодом - Османської та Австрійської імперій. Після 1812 р. східна частина разом з Бессарабією увійшла до складу Російської імперії. У 1918 р., після краху Російської та Австрійської імперій, Буковина разом з Бессарабією була окупована Румунією. Вказані землі перейшли до складу СРСР тільки 1940 р. На Буковині розвинуте сільське і лісове господарство, тут одна з найвищих в Україні густота сільського населення. Поширена прикордонна (з Румунією) торгівля. Основні міста: Чернівці, Хотин (середньовічна фортеця).

Центральна Україна (також «Наддніпрянська Україна») - східна частина «Старої України», яка у XIV-XVI століттях була у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 року після Люблінської унії опинилась у складі польських володінь. Переважно у басейні Середнього Дніпра. Польській вплив тут був незначний через відстань від основних польських земель та нетривалість знаходження у складі Польщі. У 1654/1669 її лівобережна частина (Полтавщина, Чернігівщина та м. Київ), а у 1793 р. і правобережна частина (Київщина, Поділля, Волинь) опинились у складі Московського царства (Російської імперії). Зазначені історичні події визначили подальший поділ Центральної України на Лівобережну (яка остаточно перейшла під контроль Росії наприкінці XVII ст.) та Правобережну, яка ще понад 100 років залишалась під владою Речі Посполитої. В подальшому поняття «Лівобережної України» поширилось на всю Східну і Південно-Східну Україну (тобто на Слобожанщину, Донбас, Приазов'я, Запоріжжя/Придніпров'я), а поняття «Правобережної України» іноді стало поширюватись і на західні регіони - Галичину, Волинь. Також виявились спроби штучно розділити український народ по Дніпру, протиставити потім дві його частини одна одній: Лівобережжя вдавалось більш «руським», більш лояльним до імперського уряду, ніж землі на захід від Дніпра, які набагато більше часу знаходились під «шкідливим»

польським впливом. Пізніше на тих же підставах і з тією ж метою було умовно поділено українців на «східняків» і «западенців», а кордон було проведено по р. Збруч.

Поділля - українські землі по берегах Південного Бугу (окрім нижньої частини басейну), а також на лівому березі Середнього Дністра. Заселені предками українців ще у сиву давнину, але сусідство зі степом ніколи не робило життя тут спокійним. Зараз це - живописний сільськогосподарський край. Міста: Вінниця, Хмельницький, Кам'янець-Подільський (старовинне місто-фортеця).

Київщина - землі у басейні Середнього Дніпра, по правому берегу, в тому числі м. Київ з околицями. Саме навколо Києва у ранньому Середньовіччі склався основний центр східних слов'ян, а пізніше - і центр першої східнослов'янської держави. Але ще до монгольської навали 1240 р. цей край почав втрачати минуле значення і, зокрема, внаслідок династичних конфліктів на Русі. Поступове відродження Києва почалося лише після того, як він опинився вглибині російської території, тобто з початку XIX ст. У теперішній час - ядро українських земель, всередині якого знаходиться столиця України - м. Київ. Переважно сільськогосподарський край. Інші значні міста - Черкаси , Біла Церква.

Чернігівщина, також Чернігово-Сіверщина, або навіть взагалі Сіверщина. Давній край на лівому березі Дніпра, по Десні. Колишні землі племен полян і сіверян. Виокремились ще у XI ст. з утворенням Чернігівського князівства. Пізніше зі складу князівства виділилось Новгород-Сіверське (звідки і називають іноді схід Чернігівщини Сіверщиною). Чернігівщину також включають до складу Полісся в якості його східної частини. Розвинуті сільське господарство і лісозаготівля. Основні міста: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Шостка.

Полтавщина - Лівобережна Україна між Чернігівщиною, Слобожанщиною та Запоріжжям (р. Оріль), її південна частина по ріках Сула, Псел, Ворскла. Вперше ці землі виокремились ще до монгольської навали як Переяславське князівство, яке було монголами ліквідоване. Край перетворився на спустошене

степове порубіжжя і довгий час являв собою майже одне ціле з Чернігівщиною, особливо після того, як ці землі були разом приєднані до Росії у XVII ст. Полтавщина - край дивовижних краєвидів, широких ланів, перелісків і чистих річок між живописних пагорбів. Основні міста: Полтава, Кременчук, Лубни, Пирятин.

Південно-Східна Україна - історичний край держави, заселений українцями переважно протягом XVI - XIX ст. (на відміну від Центральної та Західної України, заселеної корінним населенням ще з давніх часів). Ще одна його особливість - це розташування майже повністю у степовій зоні України (решта території, навпаки, охоплює українські ліси і лісостеми); відповідно клімат тут більш посушливий, теплий і континентальний. Етнічна відмінність - менший відсоток українців: якщо в Центральній і Західній Україні вони становлять 90,7% населення, то у Південно-Східній Україні їх 64,3%; росіяни тут складають вагому частку - 29,1%, а у Криму становлять більшість населення - 58%. Відрізняється Південно-Східна Україна і розміщенням населення: у містах тут мешкає 77,3% всього населення (на Заході і в Центрі країни - 63,4%). Міста ці є основними промисловими центрами держави: Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв, Луганськ. У імперських документах цей край, який складався раніше з земель Запорізького Війська, володінь Кримського ханства (Приазов'я і Крим) і володінь імперії (у Причорномор'ї), з XVIII ст. мав назву "Новоросія", що викривляло його етнічну приналежність, історичні зв'язки і територіальну наближеність до стародавніх українських земель.

Південно-Східна Україна складається з декількох земель.

Слобідська Україна - колишні російські прикордонні землі від Сейму до Дону, заселені українцями переважно у XVII столітті під час гетьманських воєн в Україні. Як і у Гетьманській Україні, адміністративними одиницями були полки, але вони підпорядковувались не гетьману, а російському уряду. В XIX ст. східна частина Слобідської України (губернії) була передана безпосередньо до складу Росії, де і залишається дотепер (зараз це південна частина Воронежської та південно-східна частина Белгородської областей Російської

Федерації). Частина, що залишилася, склала основу Харківської губернії. Основні міста: Харків, Суми, Охтирка, Ізюм, Старобільськ.

Східна Україна - «Донбас» та навколишні землі. Промисловий регіон, господарство якого засновано переважно на видобутку вугілля та чорній металургії. До середини XIX століття - відсталий малозаселений регіон. Розвиток почався після відкриття родовищ вугілля і початку його промислового видобутку у другій половині XIX століття. Донбас швидко перетворився на край шахт, металургійних підприємств та робітничих селищ з вихідцями з багатьох районів України та Росії. У теперішній час тут - найбільша кількість міст і селищ і найвища в Україні густота населення. Основні міста: Донецьк, Луганськ, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Лисичанськ.

Придніпров'я - степові землі навколо закрута Дніпра. У XVI-XVIII століттях - база запорізького козацтва, «буфер» між ногайськими степами на південному кордоні та внутрішніми областями Речі Посполитої, «форпост» українців на південному сході. Після ліквідації Запорізької Січі у 1775 році назва краю — Запоріжжя - поступово була витіснена новою назвою - «Новоросія» - за назвою Новоросійської губернії (пізніше - Катеринославська губернія), яку було засновано на колишніх землях запорожців. У теперішній час - край розвинутого хліборобства, гірничо-видобувної промисловості (залізна та марганцева руда, вугілля, газ), чорної металургії та машинобудування. Основні міста: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кіровоград, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград.

Приазов'я - українські землі вздовж північного узбережжя Азовського моря. У середньовіччі - північна («материкова») частина Кримського ханства, населена кочовиками-ногаями. У XIX столітті - «Північна Таврія» (північна частина Таврійської губернії). Сухі степи. Край землеробства та тваринництва. Приморські містечка та селища - місце недорогого літнього відпочинку. Серед особливостей - значний відсоток неукраїнського населення - греків (біля Маріуполя), болгар, росіян (район Мелітополя - Бердянська) - нащадків «катерининських» колоністів. Значні міста: Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Генічеськ.

Північне Причорномор'я, Південна Україна - землі по північному узбережжю Чорного моря. Приєднані до Російської імперії у 1774-1812 роках в результаті низки воєн з Османською імперією. Південна Бессарабія (Буджак) передана у склад УРСР у 1940 році, після приєднання до СРСР Бессарабії і утворення Молдавської РСР. Основні міста: Одеса, Миколаїв, Херсон. Місто Одеса, беручи до уваги її самотність, можна виділити у окремий підрегіон.

Крим - півострів було приєднано до Росії після знищення Кримського ханства у 1783 році. Серед особливостей - географічна відокремленість та великий відсоток неукраїнського населення (росіяни, кримські татари). В самому Криму географічно виділяється Південне узбережжя з середземноморським кліматом і гірським рельєфом. В античні часи і у ранньому середньовіччі узбережжя Криму - «форпост» давньогрецького світу на півночі, на кордоні з варварським світом. Великі міста Криму: Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Феодосія, історія яких сягає у античність.

Окремо також можна відмітити такі своєрідні міста, як Одеса і Севастополь - військово-морська база Чорноморського флоту.

Слід також зазначити ті землі, які територіально ніколи не належали до України, українських губерній або Української РСР, але були заселені українцями або з часів раннього середньовіччя (на західних кордонах: Посяння, Підляшшя, Холмщина), або у XVIII - XX ст. (переважно у межах колишньої Російської імперії: Північний Кавказ, Поволжжя, Південний та Західний Сибір, Далекий Схід та Примор'я). Серед цих земель особливо відмітити Кубань - велику область по правому берегу однойменної річки на Північному Кавказі, яку було заселено залишками запорожців після 1793 року. Ще у першій половині XX ст. українці складали тут переважну більшість.

Щодо історії регіональної ідентичності можна сказати наступне.

Процес формування регіональної етнічності поділяється на три основних етапи. Перший охоплює 6-10 ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями, що виявилось, зокрема, у їх самоназвах. Останні свідчать про усвідомлення людьми їхньої причетності до окремих племен, племінних союзів або субетнічних утворень у складі окремих племен. Адже населення

ранньосередньовічного періоду називало себе полянами, деревлянами, сіверянами, дулібами, волинянами, бужанами, уличами, тиверцями, білими хорватами, русами. Спільною їхньою назвою наприкінці першого періоду стає етнонім «русь (русичі, руські люди)».

Другий етап тривав у 11-14 ст. з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Вона являла собою територіально-політичне утворення, що на першому етапі залишалося залежним від центральної київської влади, а в міру здобуття «княжого столу» набувала більшої самостійності й навіть незалежності. Однією з перших і головних таких земель стала Київщина, що зароджувалася на етнічному ґрунті Русі, а відтак і Галичина, Чернігівщина, Сіверщина, частково Переяславщина, Підкарпатська Русь, Холмщина, Перемишлянщина, Берестейщина, Підляшшя, Волинь, Поділля, Надбужжя.

Здобуття окремими територіальними утвореннями статусу землі фіксувалося офіційними документами - грамотами, що означало їх відносну самостійність. Тривалість такої самостійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, спричинившись до поступової трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю. Про етнокультурну своєрідність етнічної землі писав відомий етнограф 19 ст. Микола Симашкевич: «Мешканці, що її населяли, вважалися нібито окремою нацією і тому мали свої особливі закони та звичаї, свої, так би мовити, національні права й переваги, своїх особливих правителів, котрі титулувалися князями, господарями та дідичами землі».

Самостійність земель була відносною, оскільки Київ регулював у них політичне управління, нерідко з цією метою змінюючи в них правителів. Щодо економічних зв'язків, то вони ніколи не обмежувалися кордонами землі, а виходили далеко за межі не тільки свого краю, а й Київської Русі. Показовими в цьому плані є «торжища» на київському Подолі, відкриті археологами, що являли собою колонії для купців як всіх східнослов'янських земель, так і земель скандинавських, візантійських, германських тощо.

Поширення міжземельних економічних зв'язків позитивно позначалося на формуванні схожих етнокультурних рис населення Руси-України, незважаючи на досить усталену локальну, власне земляцьку своєрідність етнічності. Головним проявом етнокультурної інтеграції було поширення спільного етноніма - русичі та етнополітоніма — Русь (Київська Русь). Отже, структура етнічності другого етапу, хоч і мала розмаїту варіативність, відзначалася й багатьма спільними ознаками.

Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на третьому етапі – 15-19 ст. - у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Румунією, Росією, а згодом, у 16-18 ст., - колонізацією українцями «вільних», «слободних» земель Південного Сходу та Сходу.

Колонізація окремих українських земель іншими державами і народами територіальне розмежувала людність України, стримуючи процес її етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури. Адже будь-яка держава, що заволоділа частиною України, відзначалася своєрідністю і політичного устрою, і соціально-економічного розвитку, і національного складу, і релігії. Все це разом сприяло локалізації етнокультурної спільності мешканців України, етнічність яких урізноманітнювалася й внаслідок міграції в Україну населення з країн-колонізаторів: угорців, поляків, румунів, євреїв, росіян та ін.

Простежується така закономірність формування історично-етнографічних регіонів під дією усіх зазначених чинників: чим міцнішими виявлялися етноізоляційні бар'єри, чим тривалішими вони були, тим різноманітнішою була етнічна структура населення, і чим більше несхожою виявлялася культура, привнесена на український ґрунт, тим виразнішою ставала етнічність регіону, вирізняючись із загальноукраїнської етнічності. Етнічність регіонів набувала крайових ознак, причому зазвичай в структурі всіх їхніх характеристик: у формуванні крайових самоназв, регіональної самосвідомості, зональних форм традиційно-побутової культури, мовних діалектів та антропологічних груп.

Колонізація українських земель відбувалася без врахування кордонів колишніх земель, міжземельних об'єднань або етноплемінних союзів, хоча поодинокі винятки й були. По суті, не змінилися етнокультурні кордони Підкарпатської Русі, захопленої Угорщиною; Буковини, що колонізувалася у різні часи різними країнами. Інші колонізовані частини України не відповідали колишнім територіальним одиницям. Таким чином створювався інший образ й інші кордони нового територіального об'єднання, в межах якого давалися ознаки й давні, часом навіть архаїчні кордони: чи то давніх земель, чи то стародавніх племінних утворень.

Отже, історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші - союзів племен, треті - земель, четверті - кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті - межі новоосвоєних українським населенням земель.

Певне значення для етнорегіонального розмаїття мала також географічна своєрідність країни, її великі природні області: рівнинна, гірська, поліська, в межах яких історично розселялися різні племінні утворення. Навіть якщо їхні мешканці мали відмінну первинну культурну основу, тривало проживаючи в однакових природних умовах, згодом набували схожих культурних рис з іншими племенами цієї природної зони. Така етнокультурна трансформація з часом визначила зональність регіональної культури, що залежала ще й від характеру міжплемінних, міжземельних або міжетнічних спілкувань.

Звичайно, природно-географічні умови мали суттєвий вплив на етніку, зокрема на традиційно-побутову культуру, етнічний характер, ментальність, заняття людей, обумовлюючи таким чином додаткову систему своєрідної локальності культури. Нерідко траплялося так, що населення краю, мешкаючи тривалий час за однакових історичних умов, суттєво різнилося за природними умовами. І навпаки, проживаючи в схожих природних умовах, відрізнялося за історично-культурними ознаками.

Усе розмаїття територіальної етнічності населення України, що формувалося історично та під впливом природних чинників, можна подати у вигляді такої системи різнорівневих етнотериторіальних одиниць: природно-історичні області; історично-етнографічні регіони; історичні зони; етнографічні райони.

Природно-історична область - найбільш усталена одиниця, оскільки визначальним ядром у ній є географічне середовище. Саме воно відбилося на формуванні спільних рис у заняттях і культурі, як правило, кількох етноплемінних утворень або земель. В Україні можна виділити чотири основні природно-історичні області: Полісся, Карпати, Лісостеп (Рівнину) та Степ. Кожна з областей поділяється в свою чергу на низку зон. Наприклад, Полісся - на Західне (Волинське), Центральне (Київське) та Східне (Чернігівське); Карпати - на Передкарпаття, власне Карпати і Закарпаття; Рівнина - на Лівобережжя (Дніпра) і Правобережжя; Степ - на Східний (Донбас), Центральний (Таврію) і Західний (Буджак).

Історично-етнографічний регіон - це етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей. Це - основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана із давнім етнічним корінням, ґрунтуючись, як правило, на племінній основі, оскільки її історично-етнографічні особливості визначалися і певною своєрідністю природних умов.

В Україні історично склалося п'ятнадцять історично-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорізька Січ, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина.

Головною складовою історично-етнографічних регіонів є колишня земля, що з часом набувала значення історичної області. Вона окреслює зональний тип регіональної культури, котрий вирізняється своєрідністю, зберігаючись у пам'яті людей як символ етнічної історії. Часто історична зона фіксує етапи

розселення давнього населення або стадії освоєння нових земель, нарешті, вона є пам'яттю про ті землі, що були виокремлені від материнського українського етнічного масиву. Серед найдавніших земель відомі Надбужжя, Холмщина, Перемишльщина, Галицька земля, Наддністрянщина, Попруття, Подесняння, Надросся, Надтясминщина, Переяславщина, Надпоріжжя, Буджак, Надслуччя, Подоння; серед земель, освоєних українським людом, найбільш відомі «задніпровські місця»: Українська лінія, Нова Слобода, Нова Сербія, Слов'яносербія, Новоросія, а серед земель, що колись становили єдиний етнічний масив України, — Кубанщина, Мармарощина, Берестейщина, Сновська земля.

Усі названі складові системи історично-етнографічних регіональних утворень - поліетнічні, включають у переважно українську основу іншоетнічні субстрати. Виняток становлять етнографічні утворення, що формувалися лише на українському етнічному ґрунті як прояв певних історичних процесів: або як результат трансформації давніх племен, або як наслідок впливу культури сусідніх держав на певні українські землі. Такі утворення - етнографічні групи - мають своєрідні риси в традиційно-побутовій культурі; вони відзначаються двома рівнями етнічної самосвідомості - на рівні етнографічної групи і на загальноукраїнському рівні - та притаманними діалектами.

Підсумовуючи зазначимо, що українці є аборигенами Східної Європи, вони сформувались і мешкають на своїй історичній землі, виробили свою державну незалежність. Як і кожний значний етнос, він має складну внутрішню структуру, що виникла внаслідок розмаїття регіональних, природних, історичних, соціально-політичних і культурних особливостей. Проте це аж ніяк не заперечує єдність українського народу, але зайвий раз підкреслює його значущість і пластичність щодо змін соціального часу.

4. РОСІЯНИ В УКРАЇНІ

Росіяни в Україні - найбільша національна меншина в Україні (2007). Згідно з переписом населення 2001 року в Україні проживало 8 334 141 росіян

Чисельність росіян та їх частка у населенні України в сучасних межах: 1795 - 249,0 тис. (2,4% населення); 1858 - 457,6 тис. (3,5%); 1926 - 2707,0 тис. (7,3%); 1939 - 4886,0 тис. (11,8%); 1959 - 7091,0 тис. (16,9%); 1970 - 9126,0 тис. (19,4%); 1979 - 10472,0 тис. (21,1%); 1989 - 11346,0 тис. (22,1%); 2001 - 8334,1 тис. (17,3%).

З 14 до половини 17 ст. кількість росіян, точніше - тогочасних жителів Великого Князівства Московського й інших російських земель на території теперішньої України була незначна. Здебільшого в Україні перебували тимчасово тільки одиниці: урядові або духовні особи та московські купці (гості), які жили іноді по кілька місяців у житлових приміщеннях при торгівельних коморах Києва, Чернігова, Луцька та інших міст України.

З середини 16 ст. почалася колонізація вільних земель Слобожанщини, в якій брали участь також московські переселенці. Це заселення відбувалося під охороною московських військових укріплень. Одночасно з переселенням українських і білоруських князів, бояр та їхніх слуг на московські землі відбувалося переселення московських князів та бояр на українську територію. За царювання Івана Грозного до Великого князівства Литовського, зокрема в Україну емігрували князі Пронський, Курбський та ін. Вони ставали на службу Великому князівству Литовському, які наділяли їх маєтками. До України і Білорусі тікали з Московщини від переслідувань московського уряду й Церкви деякі церковні діячі, зокрема ті, що виступали проти офіційного вчення Церкви і за що їх вважали єретиками. Живучи на українських і білоруських землях, вони (наприклад, Феодосій Косой, Васіян, колишній учень Максима Грека Артемій та ін.) були проповідниками нового релігійного вчення, яке не визнавало храмів, ікон, обрядів. Втікачем був також московський друкар Іван Федоров; переслідуваний московським духовенством і переписувачами книг, він покинув

1566 Москву і переїхав на литовські землі, а згодом до Львова й Острога, де став основоположником українського друкарства і змінив своє прізвище на І. Федорович.

Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Московської держави у 16 - на початку 17 ст. сприяло появі тут російських поміщиків та іншої московської людності. Серед місцевих «дітей боярських» знаходимо також росіян, нащадки яких утрималися тут і після того, як ці землі за Поляновським миром 1634 перейшли до Польсько-Литовської держави, а потім увійшли до складу Козацько-Гетьманської держави. Згодом, після так званої Смути, до них приєдналися різні московські емігранти, які дістали від королів Жигмонта III і Володислава IV маєтки на Сіверщині: Климові, Льовшіни, Грязні, Салтикові та ін.; вони частково зберегли свої маєтки і після Хмельниччини, а дехто з них поріднилися з українською шляхтою та козацькою старшиною й розчинилися в українській масі.

Певна кількість росіян, здебільшого втікачів, перебувала в козацькому війську 16 - 17 ст. Окремі росіяни, серед них письменники, мистці й ремісники, жили по українських монастирях, зокрема в Києві. Ченцем Києво-Межигірського монастиря був Йоаким Савелов, пізніший (з 1674) московський патріарх. Починаючи з 1640-их рр., в Україну прибували, щоби вчитися в Києво-Могилянській Колегії, деякі росіяни, поміж них І. Озеров і П. Зеркальников, московський купець, який з доручення Ф. Ртищева спровадив до Москви Є. Славинецького, А. Сатановського й ін. київських учених. У 1680-их рр. у Київській Колегії навчалися Каріон Істомін, пізніший начальник московського «Печатного двора», та Канон Зотов, згодом видатний російський мореплавець. У Києві вчилися також діти російської знаті, яка служила в Україні, серед інших сини князя Ромодановського, боярина П. Шереметева та ін.

Ширші можливості для російської колонізації в Україні відкрилися після Переяславської угоди 1654. Початком цього була поява московських воєвод і військових залог у Києві та деяких інших українських містах. Встановлена спочатку на 2 тис. піхоти київська залога була незабаром (1661) збільшена до 5

тис. Осередком її була новозбудована фортеця в Старому Києві, навколо якої були розселені московські стрільці й рейтари; з ними жили і їхні родини. Крім того, тут були різні адміністративні службовці (воєводи, дяки тощо), а також ремісники та купці, в торгівельній діяльності яких включилися активно московські стрільці в Києві, створюючи різними торгівельними операціями досить важку конкуренцію для київського українського купецтва і міщанства. За «Московськими статтями» 1665 гетьмана І. Брюховецького, московські залоги, кількість яких була збільшена до 11 600 війська, мали перебувати в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуці, Полтаві та в деяких інших містах України. За гетьмана І. Мазепи в гетьманській столиці Батурині стояли постійно спочатку один, а потім три стрілецькі полки, нібито «для охорони гетьмана». Війни з Туреччиною (до 1700) і Швецією (Півн. війна 1700 - 21 рр.) і пов'язане з цим будівництво Печерської фортеці в Києві 1706 стягли на територію України чималі московські військові сили, а Полтавська поразка 1709 спричинилася до постійного перебування значних російських військ (до 10 полків) на Гетьманщині. Вони, як і діяльність першої Малоросійської Колегії з великим штабом московських урядовців, призводили до все більшого втручання російського уряду у внутрішні справи України. Російські губернатори в Києві, резиденти при гетьмані у новій столиці Гетьманщини Глухові, обер-коменданти в Києві й коменданти в полкових містах, з чималою кількістю різних урядовців-росіян - все це сприяло збільшенню російського елемента в Україні і зростанню його впливу.

У першій половині 18 ст., серед інших росіян, які вчилися в Києві, був російський лікар К. Щепін з Вятки. З 1734 якийсь час у Києво-Могилянській Академії вчився також російський письменник і учений М. Ломоносов. Росіяни навчалися в Києво-Могилянській Академії й пізніше.

Від часів Петра I почалося поширення російського землеволодіння на Гетьманщині й Слобожанщині. Конфісковані маєтки мазепинської старшини, і емігрантів переходили здебільша до російських високих достойників (кн. О. Меншиков та ін.), які часто переводили до них своїх російських кріпаків, зокрема

для праці на створених тут мануфактурах (Почепівська й Шептаківська полотняні фабрики). Накинуті російським урядом гетьманові Д. Апостолові 1728 «Рішительні пункти» дозволяли росіянам купувати землі в Україні. Обмеження й заборона зовнішньої торгівлі Гетьманщини із Західною Європою і підпорядкування її контролеві російського уряду й купецтва сприяли поселенню в Україні, зокрема в Києві та в більших містах Гетьманщини, купців -росіян та їх прикажчиків (у Києві, 1742 жило вже 120 російських купців). Передача українських відкупів, зокрема індукти, російському купецтву (наприклад, віддання індукти севським купцям Шереметцовим) ще більш посилила просякання російського елемента в Україну.

Окрему групу російської масової колонізації на Україну становили так звані розкольники (старообрядці), які, уникаючи репресій з боку Російської Церкви та уряду, тікали на Україну, де утворили низку так званих розкольничих слобід на території Стародубського й Чернігівського полків. Цей рух (розпочався за гетьмана Д. Многогрішного й посилювався в часи Мазепи і Скоропадського. Не зважаючи на протести українських дідичів і гетьманського уряду, російський уряд не тільки не перешкоджав цим втікачам, а, навпаки, легалізував їх становище в Україні, передаючи в їхнє володіння землі, які вони колись одержали й заселили з дозволу дідичів та місцевої адміністрації. Тим самим на північній Гетьманщині виникли постійні російські колонії, які, поруч з господарським (промисловим) розвитком цієї території (Клинці), значно змінили її етнічний склад і характер, що великою мірою визначило долю північної Чернігівщини і сприяло відриванню її від України.

Окремою категорією російської людності, яка переходила на Україну впродовж 18 ст., були різного роду втікачі: кріпаки, військові дезертири тощо, які уникали поміщицького або урядового визиску й сподівалися хоч тимчасово знайти собі волю і захист на території Козацько-Гетьманської держави, на Землях Війська Запорозького Низового, на Слобожанщині, навіть на Правобережній Україні. Частина з них змушена була повертатися назад, але чимало залишалось в

Україні, зокрема на Півдні, де запорозький уряд, а згодом російська адміністрація та місцеві дідичі, зацікавлені в скорішому заселенні цих земель, укривали втікачів і нерado повертали їх на старі місця. Також численні російські поміщики переводили до одержаних у Південній Україні за Катерини II маєтків своїх кріпаків з метою скорішого заселення новопроданих земель.

Число росіян на українських землях у 18 ст. невідоме. Фрагментарні дані виявляють, що воно було невелике, найбільше в т. зв. Новоросії. Так, у 1763–1764 рр. на території майбутньої Херсонської губернії, у тодішній Єлисаветградській провінції, жило 4 273 росіян, у 1782р. - 5 851, у Бахмутській - 3 891.

Після поділів Польщі (I-1772, II-1793 і III-1795), а ще більше після невдалого польського повстання 1830 - 1831рр., деяке число росіян наплинуло на Правобережжя, на якому їх досі (за винятком Києва) майже не було. Це були чиновники й військові, значно менше купців, ремісників і дрібних заробітчанин, натомість дуже мало селян. Після другого польського повстання 1863 - 1864 рр. частину земель, сконфіскованих у польський поміщиків, російський уряд віддав росіянам.

Росіяни постійно напливали на слабо заселену південну Україну (т.зв. Новоросію) як до міст, так і до сіл (селяни поміщицькі, державні, військові поселенці, але найбільше як вільні поселенці). Деякі з них згодом були асимільовані українським населенням, збільшеним в наслідок міграційної хвилі з Лівобережної України, Слобожанщини та Правобережної України; але там, де росіяни становили більші масиви, вони зберегли свою національність. Це тим більше, що після скасування панщини російські селяни й далі, хоч і в невеликому числі, поселялися на півдні України.

Ліквідація Козацько-Гетьманської держави і Запоріжжя та поширення в Україні російської адміністративно-судової системи, почавши з останньої чверті 18 ст., відкрили ширший шлях для переселення російської людності в Україну. На українські землі посунули різного роду службовці російського походження, військовики різних рангів, російські поміщики (переважно із сусідніх з Україною

повітів Росії), купці, дрібні торговці, ремісники-заробітчани тощо. Лівобережні українські міста на деякий час втратили своє право самоврядування (магдебурзькі привілеї) й разом з тим мусіли поступитися російським зайдам, які все більше почали прибирати до своїх рук міське господарство й суспільне життя, міське самоуправління тощо. Захопивши міцні позиції в торговельному житті Лівобережної і Південної України (за винятком великих портових міст, зокрема Одеси), російське купецтво вже в першій половині 19 ст. посіло також чимале місце у промисловості цілої України. За даними 1832, в українській капіталістичній промисловості росіяни посідали перше місце (44,6 %; українці мали 28,7 %), причому в групі купецтва вони мали абсолютну більшість (52,6 % проти 22,2 % українців), особливо виразну у вищих гільдіях (наприклад, у II гільдії росіяни мали 76,9 %, а українці лише 15,4 %). Натомість у групі міщанства росіяни мали лише 35,5 % (українці - 31,4 %). Ця перевага російського елемента в торгово-промисловому житті України (крім Правобережжя, без Києва, де чималі впливи мали поляки й євреї), в умовах капіталістичного розвитку країни, надавала більшим українським містам 19 ст. все більше російського характеру.

Приплив росіян в Україну збільшився з 1880-их рр., коли вони почали напливати (переважно з перенаселених центральних чорноземних губерній) до новопосталих потужних центрів важкої промисловості на Донбасі і в Дніпровському промисловому районі (у деякій мірі також до Харкова). У 1897 р. росіяни становили вже 68 % робітників у великій промисловості Катеринославської губернії. Чималої росіян напливало в Україну на сезонні заробітки.

У світлі перепису 1897р. (даних про кількість росіян в Україні до того часу немає) на українській суцільній етнографічній території жило 3,8 млн. росіян на 27,8 млн. всього населення, тобто вони становили 11,7 % (у дійсності число росіян було менше, бо воно в переписі перебільшене). Тому, що на українських землях в Австро-Угорщині росіян майже не було (ледве 3 000 старовірів, т.зв. липован на Буковині та у Бессарабії), то їх відсоток на українських землях у Російській

імперії становив 13,1 % всього населення. На території 9 українських губерній їх було 2,4 млн. (10,4 % всіх), на території УРСР в межах з 1938 - 2,1 млн. (10,0 % всіх), у сучасних межах 2,8 млн. (10,5 % всіх).

Високий відсоток росіян жив у містах - 42,3 % від їхньої загальної кількості (частка від всієї чисельності українців у містах мешкало - 5,4 %, усе міське населення України становило 12,6 % загальної чисельності населення), 57,7 % у селах. Серед міської людності росіяни становили 33,7 % (українці - 32,5 %), у місті з понад 100 000 мешканців навіть 53,4 % (українці - 12,6 %), натомість серед сільської людності ледве 6,7 % (українці - 83,0 %; числа стосуються лише території, яка входила 1938р. до складу УРСР). Найбільші міські скупчення росіян такі: Одеса, Київ, Миколаїв, Катеринослав, Херсон і значно менші: Житомир, Полтава тощо. Так, за переписом 1897р. в Одесі мешкало 198,2 тис. росіян, що складало 48,2 % населення міста, у Києві – 134,3 тис. і 54,4 %, у Харкові – 109,9 тис. і 63,0 %, у Миколаєві – 61,0 тис. і 66,3 %, у Катеринославі – 47,1 тис. і 41,8%, у Херсоні – 27,9 тис. і 47,9 %, у Полтаві – 11, 0 тис. і 20,6 %.

Географічне розміщення росіян було нерівномірне. Вони були нечисленні в давно заселеній смузі Лісостепу (за винятком Слобожанщини) і північної України, разом близько 0,6 млн. (або 3 % всього населення), у тому числі 134 000 у Києві. Більший відсоток росіяни становили в пізніше заселених краях, як на Півдні України, де їх було 1,2 млн. (в Одесі 198 тис.) або 60 % всього населення. 1 млн. росіян жило на Слобожанщині (100 тис. у Харкові), частково спільно колонізованих з українцями.

За своїм соціальним складом росіяни в Україні були в усіх суспільних класах і прошарках населення. Найчисленнішою, особливо по містах, була верства чиновників — службовців усякого роду цивільних і військових установ. Дуже сильною була верства російських землевласників (поміщиків), наділених земельною власністю в Україні Росією, в тому числі колишніх офіцерів. Чимало росіян було в інтелігентських колах, зокрема серед професури і учительства вищих і середніх шкіл, а також серед духовенства, здебільшого у містах. Постійно

збільшувалася кількість не лише сезонних, але й постійних російських робітників, сприяючи подальшій русифікації великих індустріальних осередків в Україні. Окремими поселеннями в Україні жили російські селяни, переселені російськими поміщиками або поселені російським урядом, хоча серед них було чимало вільних переселенців.

Сільське російське населення жило, як правило, в окремих селах або, в частинах сіл, лише рідко в середовищі українців. Російські села відрізнялися своїм виглядом від українських (інша будова хат, мало садів). Російські селянин відрізнявся також від українського оточення своїм побутом; його взаємини з українським селянством були стримані, мішаних російсько-українських шлюбів було мало. Цілком відокремленим життям жили росіяни-старовіри, вони становили близько $\frac{1}{3}$ загалу російських селян.

У своєму ставленні до України й українців загал росіян в Україні стояв на позиціях імперської політики, допомагаючи російському урядові здійснювати його централістичні й русифікаційні настанови. Живучи в Україні, росіяни вважали її за органічну частину єдиної російської держави, український народ трактували, як російське плем'я, його мову вважали російським діалектом, культуру - варіантом російської культури; хоча дехто з них любив українську природу, фольклор, літературу, мову і шанували українське минуле (козаччину). Але навіть прихильники інтернаціональних ідей серед росіян в Україні уявляли собі їх здійснення у всеросійському масштабі, а українське прагнення за збереження своєї національності й розвиток української мови вважали за вузький, а то й шкідливий для загальнолюдських ідей партикуляризм. Так, російські учасники декабристського руху в Україні відстоювали (за малими винятками) погляд, що всі народи, які входили до складу тодішньої Росії, мають стати «руськими». Здебільшого байдуже, або й негативно до українського питання ставилися прихильники й учасники «Народної Волі» та ліберально-конституційних рухів в Україні. Централістичні позиції обстоювали також чл. рос. партій, що діяли в Україні - Конституційно-Демократичної, Російської

Соціал-Демократичної Робітничої й соціал-революціонерів. Цілком негативним було ставлення до українства й українців російських правих партій та організацій, що діяли в Україні («праві», «російські націоналісти», «Союз русского народа» тощо).

Асиміляторські щодо українства тенденції й настанови серед загалу росіян в Україні зміцнювалися під тиском російської адміністрації і за допомогою цілком зрусифікованої освіти, православної церкви і російської преси, не тільки видаваної урядовими чинниками, але й приватними особами.

Поряд з зростанням числа росіян в Україні, збільшилася також їх питома вага не лише в державно-адміністративному і соціально-економічному житті України, але й у розвитку її науки й культури. Зокрема, визначна була участь росіян в науково-академічному житті України; чимало професорів вищих шкіл були російського походження. Деякі з них зробили значний вклад в українську науку: історики В. Іконніков, С. Голубев, історики літератури М. Петров, В. Перетц, філософ О. Гіляров, археолог М. Ростовцев, хімік С. Реформатський, фізик Й. Косоногов, математик М. Крилов, ботаніки С. Навашин, О. Фомін, зоолог О. Северцов, геолог М. Андрусов, хірург Олексій Кримов, офтальмолог В. Філатов та багато інших. З Україною були пов'язані походженням, працею і творчістю російські письменники: К. Рилєєв, граф. О. К. Толстой, О. Жемчужников, М. Некрасов, М. Лесков, В. Гаршин, А. Чехов, С. Надсон, І. Бунін, К. Треньов, М. Арцибашев; мистці Л. Жемчужников, М. Врубель, Г. М'ясоєдов, В. Васнецов, М. Нестеров та ін.

На початку 20 століття російський православний священик Г. Булишев здійснив етнографічні дослідження українського побуту. Результати були наведені в книзі «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях». В цій праці можна знайти оцінку росіян українцями та навпаки; розповідь про ці відносини стосуються переважно Слобожанщини. «Українці, за звичаєм, називають великоросів "москалями", "лапотниками" і ставляться до них недовірливо, навіть з якимось страхом, вважаючи їх жадібними, брутальними, нещирими, хитрими, ледачими і мстивими. Народ уникає мати будь-яку справу з

"москалем", не кажучи вже про те, щоб наймати його. "Москаль", - каже він, - неодмінно обдурить, або ж доведеться з ним сваритись через його лінощі і лукавство, і тоді він накоїть тобі такого, що весь вік жалкуватимеш" . »Хоча зустрічна оцінка була не краща.« "Москалі" вважають "хохлів" брутальними, впертими і недоумкуватими».

До організації українських національних сил після Лютневої революції, заходів Української Центральної Ради й українських домагань автономії для України загал росіян в Україні та їхні політичні партії (кадети, меншовики, есери, більшовики) поставилися негативно; вони також впливали на Тимчасовий уряд у Петрограді в напрямі, ворожому до українських змагань. Напередодні Українського Національного Конгресу (17. 4. 1917р.) голова Київської Ради Російських депутатів П. Незлобін заявив, що домагання автономії України - це «удар у спину революції» і на це домагання «демократія відповість багнетами». Негативним було ставлення до українського національно-державного відродження російської інтелігенції, службовців, впливових органів преси («Киевлянин» і «Киевская Мысль») тощо.

Проголошення I Універсалу (23. 6. 1917р.) і створення Генерального Секретаріату росіяни в Україні прийняли як узурпацію влади. Коли ж українська влада стала дійсністю, вони змінили свій погляд і радили Тимчасовому урядові якось порозумітися з Українською Центральною Радою. Після II Універсалу і порозуміння між УЦР і Тимчасовим урядом (липень 1917р.) про включення до УЦР і Генерального Секретаріату представників національних меншостей, до Центральної Ради увійшли 54 російських депутати: 20 есерів, 20 меншовиків, 10 кадетів, 4 народні соціалісти. У Малій Раді російські партії мали 8 депутатів: 3 меншовики (М. Балабанов і українці — К. Кононенко й Д. Чижевський), 4 есери (О. Зарубін, О. Сараджієв, І. Скловський, К. Сухових) і один кадет (С. Крупнов). Деякий час у Центральній Раді засідали також представники більшовиків (Ю. П'ятаков, В. Затонський), але 8. 11, 1917р. вийшли з неї. У Генеральному Секретаріаті були 2 представники російських партій: генеральні секретарі - пошти і телеграфу О. Зарубін і для російських справ - Д. Одинець (російський народний соціаліст).

При голосуванні проголошення УНР в Малій Раді (III Універсал 20. 11. 1917р.) утрималися: 1 меншовик і 2 есери, а представник кадетів вийшов з Малої Ради. Проти проголошення самостійності України (IV Універсал) голосували, за ухвалою партії, всі меншовики, натомість російські есери утрималися. Д. Одинець залишився міністром для російських справ в українському уряді й після IV Універсалу.

Від самого початку радянської влади в Росії більшовики Україні (серед них переважали росіяни) виступали проти її самостійності. За наказом з Москви, вони 29. 1. 1918р. підняли повстання проти української влади в Києві, яке незабаром було придушене. У створеному більшовиками, на противагу до ЦР та її Генеральному Секретаріату, у радянському уряді в Харкові т. зв. Народному Секретаріаті більшість становили росіяни і зрусифіковані українці.

До Гетьманату (квітень-грудень 1918р.) росіяни (правих і центристських течій) поставилися позитивно. Вони входили до уряду (в останньому уряді С. Гербеля навіть становили більшість) і мали великий вплив у державному апараті (особливо в центральному) й армії. У травні 1918р. постав «Русский Союз», що мав на меті об'єднати Росію та Україну для захисту й розвитку російської культури і освіти (у дійсності мав антиукраїнський характер); знову діяли праві і крайні праві російські організації. Кількість росіян в Україні збільшилася за рахунок утікачів з-під влади більшовиків у Росії. Російські офіцери творили в Україні базу для Добровольчої армії А. Денікіна. Ці зайшли російські елементи відплинули з України після переходу влади в руки Директорії, за якої росіяни до українського уряду вже не входили.

Загалом протягом національно-визвольних змагань в Україні більшість росіян, що жила в Україні, стала на бік більшовиків (російський пролетаріат) або Денікіна (переважна частина інтелігенції та буржуазія); російське селянство було переважно нейтральне.

Окупація України більшовиками не спричинила спершу ґрунтовних змін у національних відносинах в Україні. Серед більшості росіян в Україні, головним чином у державному, адміністративному й партійному апараті, переважало переконання, що змінилася тільки форма політичної влади і що Росія має

залишитися неподільною та їй і надалі належатиме необмежене право панування над українцями й іншими народами радянської імперії. У панівній, українській за назвою, частині РКП(б) - КП(б)У кількісно переважали росіяни (53,6 % у 1922р.) або інші неукраїнські елементи (євреї, балтійці тощо), байдужі, а то й ворожі до українського питання і взагалі до українства. Ці російські та проросійські елементи в КП(б)У намагалися навіть відокремити від української національної території Донеччину і Катеринославщину, створивши 1918р. окрему Донецько-Криворізьку Республіку Советів у складі РРФСР, або загалом ігнорували існування УСРР, вважаючи її тимчасовою фікцією.

Зміни числа росіян в Україні в добу революції і за перші роки радянської влади докладніше не відомі. Чимало росіян з привілейованих за царату прошарків емігрувало за кордони СРСР (разом з тим в Україну наплинула значна кількість комуністів із Росії), занепад міст і промисловості спричинив послаблення російського елементу в містах, але приплив росіян на Донбас тривав далі (1921-1923рр. - 16000 осіб, 1924-1925рр. - 64000 осіб). Докладні дані про кількість росіян, їх розміщення та демографічну характеристику дає радянський перепис 1926р., зокрема для УСРР. За цим переписом, на українській території в СРСР було 4,2 млн. росіян (12,1 % всього населення; 1897 р. - 13,1 %), на території УСРР - 2,7 млн. (9,2 %); незначне число росіян жило у Західній Україні (близько 60 тис.) та в Бессарабії (близько 60 тис.).

Великий відсоток росіян жив у містах: в УСРР - 50,4 % від усього їх числа (1897р. - 42,3 %), на всіх українських етнічних землях в СРСР 40,5 % (українців - 10,2 %). Серед міської людності УСРР росіяни становили 25,1 % (українці - 47,4), серед сільського - і 5,6 % (українці - 87,6).

Як 1897, так і 1926 року найчисленнішими міськими скупченнями росіян були (у тис., у дужках - у % до всього населення): Одеса - 162,8 (38,7), Харків - 154,4 (37,0), Київ - 125,5 (24,4), Дніпропетровськ - 73,4 (31,5), Донецьк - 59,9 (56,25), Миколаїв - 46,7 (37,0), Луганськ - 31,3 (43,5). В цілому найбільший відсоток росіяни становили у великих містах: у містах з населенням понад 100000 - 33,3 %, 50-100 - 20,1 %, у менших - 12,2 %.

Порівняно з 1897р. відсоток росіян в УСРР нібито зменшився від 10,0 до 9,2 % (на селах від 6,7 до 5,7 %, у містах від 33,7 до 25,1 %); фактично зменшення числа росіян було менше, оскільки перепис 1897р. дещо перебільшив їх кількість (їх рахували за категорією «рідна мова»).

Розміщення росіян 1926 р. було таке, як і 1897р. Їх майже не було у Західній Україні, мінімальний відсоток (2 - 5%) вони становили в основному масиві України (більша концентрація у Києві); більший відсоток на чотирьох територіях: на Слобожанщині - близько 25 %, у південній Україні, де росіяни скупчилися переважно в приморських районах, зокрема у містах (серед сільського населення їх було найбільше в колишній Мелітопольській окрузі — 24 %), на Донбасі (зокрема в колишній Луганській — 42,7 %).

Російську мову вважали за рідну 2 627 000 росіян (98,1 % усіх), 1289000 українців (5,5 % усіх), 356 000 євреїв (22,6 всіх) та 154 000 ін. Процес мовної русифікації охопив насамперед українську людність у містах, де 24,4 % вважало російську мову рідною (у селах ледве 3,2 %). З іншого боку, ледве 1,4 % росіян вважало українську мову рідною (навіть у селах ледве 1,8 %).

Демографічні риси російського і українського населення в УРСР були досить різні. Відмінною була статева й вікова структура народів. Так, 1926р. на 100 чоловіків припадало жінок: серед українців - 106,1, серед росіян - 100,2, тобто статеву структуру росіян була краща - серед них не було переважання жінок, бо росіяни зазнали за війни менших втрат, ніж українці, а в Україну постійно мігрували росіяни - переважно чоловіки. Тому серед них дорослі працездатні особи у віці 20 - 59 років становили 51,2 % (серед українців 43,1 %), серед усього населення 45,3 %, натомість менший відсоток становили діти й підлітки - 43,4 % (50,6 і 49,0 %) та старі за віком - 5,4 % (6,3 і 5,7 %).

Ще більшою була різниця між росіянами і українцями у соціально-професійній структурі. Українці являли собою мало диференційовану селянську масу, росіяни - диференційовану. З сільського господарства жило 51,8 % всіх росіян (українців - 90,7 %), з промисловості - 20,0 (українців - 3,8 %), з торгівлі - 3,3 % (0,8 %), на службовців припадало 12,2 % (2,6 %), на інші професії 12,7 (2,1 %).

Росіяни були краще освічені, ніж українці: 1926р. на 100 осіб у віці від 5 років і вище письменними були: серед росіян 76,5 чоловіків, 51,2 жінок; відповідні цифри для українців - 66,5 і 32,5. Кількість учнів, що вчилися в початкових школах з російською мовою навчання становила 1927р. - 14,1 % всіх учнів (відсоток Росіян в Україні - 8,4), у школах професійної освіти - 16,0 %, у технікумах - 14,7 %, на робітфаках - 21,5 %. Подібні відносини існували й у сер. 1930-их рр.: 1936р. росіяни становили у вузах 15,4 %, технікумах - 10,3 %, на робітфаках - 16,2 %.

За переписом 1926р. значна кількість росіян в УРСР народилася за її межами, тобто була зайшлим елементом — 779 200 осіб, які народилися в РРФСР, 112500 в інших республіках; з цих мігрантів 70 % оселилося в містах, 30 % у селах, 271 000 на Донбасі. Отже, 25 % росіян в УРСР – це мігранти - у містах $\frac{1}{3}$, в селах близько 15 %, на Донбасі понад $\frac{1}{3}$. Постійний приплив росіян в Україну при одночасній еміграції українців за межі УРСР - це головна причина збільшення відсотка росіян. Значно менше значення мав нерівномірний природний приріст людності, що був вищий в українців.

Внаслідок українізації російський потенціал в Україні зменшився: частина росіян повернулася до Росії, частина асимілювалася в українському оточенні, а ще частина українців, зрусифікованих царатом, повернулася до українства. Значно зменшилася чисельність росіян на керівних посадах у всіх структурах. Так, участь росіян в адміністративному апараті на 1928-1929рр. (у %) була така. (у дужках участь українців): сільради - 5,1 (87,9), селищні ради - 20,9 (50,9), міські ради - 23,9 (50,4); на районних з'їздах рад - 7,9 (82,9), окружних рад - 14,5 (68,6); участь в членстві КП(б)У - 27,5 (52,0), ЛКСМУ - 17,1 (64,1).

Процес зростання українського елементу за рахунок зменшення російського припинився з 1932р. з розгромом українського відродження, відомого під назвою «постишевщини». Офіційно закінчення цього періоду зафіксоване 17 з'їздом ВКП(б) (26. 1 - 10. 2. 1934р.), на якому Й. Сталін проголосив український націоналізм «головною небезпекою». На цей час припадає демографічна катастрофа, спричинена більшовицькою національною політикою у 1932-1936рр.

(голодомор і фізичне знищення, заслання до 3 млн.). Але українство в основному зберегло завойовані у 1920-их рр. позиції аж до Другої світової війни.

Етнічна група росіян в Україні сформувалася переважно завдяки міграції з близьких до України губерній Росії з кінця XIX ст. до середини XX ст. та організованих російською владою масових переселень росіян на місце померлих українців і представників інших етнічних груп після голодоморів 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 років, після депортацій українців, кримських татар, поляків, чехів, німців та представників інших етносів. Значний вплив справила також евакуація тисяч підприємств та їх працівників 1941-1942 рр., багато із яких не повернулись в Україну, а на відбудовані підприємства за «оргнабором» прибувала людина переважно з Росії. Не поверталися діти із евакуйованих з України дитячих будинків, що залишилися без батьків внаслідок Голодомору 1932-1933 років.

Період з 1945р. характеризувався зростанням відверто ворожого й агресивного до українства російського великодержавного шовінізму і значною міграцією росіян в Україну. Водночас як українців виселяли за межі республіки під проектом «організованого набору» на цілині землі, новобудови тощо, Україну, ніби для «братньої допомоги», заселяють масово росіянами. Вони прибувають на новозбудовані фабрики й заводи, для зміцнення партійного й державного апарату, як фахові інженерно-технічні й науково-культурні кадри, військові пенсіонери тощо. В результаті цих процесів відсоток росіян в УРСР збільшився вдвічі за 1927-1959 рр., відсоток українців лише незначно підвищився, натомість відсоток національних меншостей (без росіян) знизився від 16,5 до 6,3. Цей процес, хоч дещо слабше, тривав до 1991 р. Так, між 1959 і 1970 рр. відсоток українців знизився з 76,81 до 74,9, а відсоток росіян зріс з 16,9 до 19,4.

Як і раніше росіяни концентрувалися у великих містах: 1970р. - 64,5 % (українців - 45,6 %). Вони переважали у містах південного сходу найбільш індустріалізованої частини України (на Донбасі, Дніпропетровського промислового району і Харківської області росіяни становили аж 60 % всіх росіян в УРСР). Якщо в селах відсоток росіян залишався той самий - 5-6 % (українців 89-90 %), то у містах він становив 30,2 % (українців 63,5 %). Сильний приріст

росіян у 1960-1970-і рр. Був спричинений міграційною політикою радянської влади. Так, за це 10-ліття в Україну прибуло понад 1 млн. росіян, які оселилися в найбільш промислових регіонах України.

Ще більше в Україні було зростання осіб, які називали російську мову як рідну. 1926 р. кількість росіян за мовою становила 4,5 млн. (11,9 % всього населення), 1959р. - 10,2 млн. (24,4 %), 1970 р. - 13,3 млн. (31,6 %). Зростання числа осіб з російською рідною мовою йшло у 4,3 рази швидше, ніж відповідні показники осіб з українською рідною мовою. Водночас відсоток українців, що вважали російську мову за свою рідну, зростав з 4,5 % у 1926р. до 6,5 у 1959р. і до 8,5 % у 1970р.

Російська меншість в Україні як і за часів Російської імперії мала привілейоване становище в освіті, підготовці наукових кадрів, у різних ділянках культури. Разом з цим все більше число українців вимушене було користуватися російськими школами, пресою, книжкою тощо.

Міграційний російський елемент останніх десятиліть радянської влади кардинально відрізнявся від дореволюційного. Якщо останні жили осіло в Україні з традиційним, негативним або нейтральним (рідше прихильним) ставленням до українців, то теперішнє поповнення росіян має відверто зневажливе або вороже ставлення до особливостей культури й побуту України. Ця верства, за винятком російських пенсіонерів, що оселяються назавжди, була мігруюча. Осідаючись на певний час в Україні, вона користувалася привілеями щодо житла, постачання, культурного обслуговування. Не бажаючи засвоювати українську культуру і ставлячись до неї неприязно, вони дивились підозріло на будь-яке намагання українців зберегти свою ідентичність і навіть бажання говорити рідною мовою вважали за прояв «буржуазного націоналізму».

У цьому процесі провідна роль належала насамперед КПУ, яка своїм складом і духом у 1960-1980-х рр. більше, ніж будь-коли, була російською партією в Україні: все діловодство у керівництві КПУ й у всіх її установах велося російською мовою. Провідні центральні та обласні партійні видання КПУ, що виходили українською мовою, мали свої відповідники російською мовою («Правда Украины», «Коммунист Украины», «Рабочая Газета», «Комсомольское

Знамя», «Львовская Правда», «Закарпатская Правда», «Южная Правда», «Индустриальное Запорожье» та ін.).

Тільки одиниці серед росіян в УРСР прихильно ставилися до українського народу й іноді захищали його інтереси. У 1920-их рр. економіст М. Волобуєв вимагав автономних прав для розвитку української економіки; письменник В. Некрасов у 1960-их і на початку 1970-их рр. виступав на захист діячів українського опору, але більшість російських діячів науки, як і російських письменників, були носіями русифікації та розглядали українську науку й культуру як складову частину російської.

Аналіз ситуації щодо росіян сучасної України подано у розділі 2. У підсумку ж зазначимо, що росіян не варто називати національною меншиною в Україні. По-перше, вони не вимагають захисту – усі їх національно-культурні права (мова, освіта, культура, можливість спілкуватися з історичною Батьківщиною, ЗМІ, релігія тощо) надійно захищені. Більше того. Внаслідок панівного становища впродовж імперських (власне імперських і радянсько-комуністичних) часів вони займають в деяких сферах панівне становище за рахунок інших етносів, передусім українців.

Цей термін непридатний у принципі в освітніх закладах через те, що штучно запроваджує поділ суспільства на «більшини» і «меншини» - досить того, що останніми роками в освіті з'явився поділ на «багатих» і «бідних», віруючих та атеїстів тощо. Нарешті, росіяни з'явилися в Україні щонайменше 500 років у пошуках свободи – достатньо згадати старообрядців. Для певної частини з них Україна стала Батьківщиною. Очевидно, що росіяни є, скажімо так, історично вкоріненим етносом в Україні. Тому вони разом з українцями та іншими етносами живуть з вірою у світле майбутнє – незалежну і суверенну, демократичну, соціальну та правову Україну.

ВИСНОВКИ

Надзвичайно важливу значущість для проведення демократичної етнонаціональної політики має об'єктивне, дійсно наукове розуміння співвідношення та взаємовідносини етнічних та етносоціальних спільнот, держави і населення, власне етнічного, соціального, національного і загальнолюдського.

Так, у етносів подвійна роль: з одного боку вони розділяють нації на громадян певного етносу, а з іншого боку – об'єднують людей в етнічні спільноти із загальноукраїнськими і специфічними цінностями та інтересами. І будувати етнонаціональну політику без врахування цих реалій, особливо після перетворення етносів на суб'єкти історичного процесу і політичних акторів, просто неможливо.

Етнонаціональні цінності – споконвічні матеріальні та духовні цінності, створені і нагромаджені народом (етносом) протягом всього існування, котрі передаються від покоління до покоління. Передусім це власна етнічна територія, власна держава (держави), самоназва, власний економічний і соціальний досвід, спосіб життя, звичаї і традиції, самосвідомість, психологія і характер тощо. Найважливішу, а у багатьох випадках вирішальну, роль у передачі цих етнічних і національно-державницьких цінностей відіграє національна освіта.

Сьогодні у світі відчувається безліч взаємопов'язаних процесів, що суттєво впливають на етнонаціональну сферу людського буття. В Україні це перш за все глобалізація і модернізація. І якщо перше явище не лише об'єктивне та наочне, а й відбувається у значній мірі поза впливом окремих держав, то друге щодо України знаходиться у «згорнутому стані».

Модернізація – процес соціальних змін, за допомогою якого менш розвинуті суспільства набувають рис, притаманних більш розвинутим. На рівні окремої людини йдеться про перехід до нових, сучасних і способів мислення, і поведінки у всіх сферах. Це загальнолюдський і загально цивілізаційний процес.

Етносоціальна, точніше етнополітична модернізація, - це об'єктивний, історично зумовлений процес пошуку народами України адекватних і

оптимальних та осучаснення ними форм, характеру і змісту своїх національних держав та міждержавних об'єднань, способів життєдіяльності на шляхах етнічного плюралізму, мультикультурності, засвоєння кращих західних зразків організації всіх сфер життя. Сьогодні це безальтернативний шлях створення реальної України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Офіційне видання. – К.: Укр. правнича фундація, 1996.
2. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. – К., 1993.
3. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Ткач Д.В. Географія населення України. – Тернопіль, 2007.
4. Казубан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. – М., 2006.
5. Макарчук С.А. Етнографія України. Навч. посіб. – Львів, 2004.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.Корецького. – К., 1996.
7. Основи етнодержавознавства. Підручник. – К., 1997.
8. Державний комітет статистики України. – <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Етнічна історія народів Європи. – <http://www.history.univ.Kiev.ua/jornal|index.html>.
10. ООН. – www.un.org.